

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра психології та соціальної роботи

ПОБУРКО Наталія Михайлівна

**Психологічний захист як професійно важлива
якість психолога освітнього закладу/
Psychological protection as a professionally
important quality of an educational institution
psychologist**

спеціальність: 053 - Психологія
освітньо-професійна програма - Психологія

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
ПСзм-21
Н. М. Побурко

Науковий керівник:
к.пед.н., доцент, В. В.
Шафранський

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:

" ___ " _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ **А. Н. Гірняк**

ТЕРНОПІЛЬ - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМАТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Феномен психологічного захисту у вітчизняній та зарубіжній психології.

1.2. Система психологічного захисту: поняття про захисні механізми та копінг – стратегії.

Висновок до розділу 1.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ

2.1. Особистісна детермінація психологічного захисту та її значення у професійній діяльності фахівця-психолога.

2.2. Підходи до вивчення професійно важливих якостей та діяльності психолога освітнього закладу.

Висновок до розділу 2.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ЯК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВОЇ ЯКОСТІ ПСИХОЛОГА ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

3.1. Організація та методи емпіричного дослідження

3.2. Організованість та специфіка професійно важливих якостей психолога освітнього закладу, що знаходяться на різних етапах професіоналізації.

Висновок до розділу 3.

ВИСНОВОК

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Нині в нашій державі триває процес модернізації системи освіти, ключовим моментом якої є впровадження інноваційних стандартів. Вони визначають нові вимоги як до змісту та умов, так і до результатів реалізації освітніх програм. Це процес зачіпає всіх учасників освітнього процесу: керівників, педагогів, методистів, учнів, студентів, батьків. Але особливо важлива роль у такому випадку покладається на ще одного фахівця – психолога, який має супроводжувати ці зміни та дбати про психологічну безпеку всіх, хто причетний до них, а й фіксувати особистісні зміни, які відбуваються в наслідок їх впровадження.

Зважаючи на ситуацію, в якій вже другий рік живе наша країна, чи не вперше у документах, які регулюють процес реформування системи закладів освіти чітко, а не в рекомендаційному форматі, сформульовано запит на його психологічний супровід. Відтак, сама методологія нового стандарту заснована на системно-діяльнісному підході, а також глибокому психолого-педагогічному розумінні специфіки індивідуального розвитку здобувачів освіти. Відтак, пропонована реформа зорієнтована не лише на предметні, а й на метапредметні та особистісні результати.

Очевидно, що на впровадження нового стандарту значно вплине збільшення як обсягу та змісту, так і соціальної відповідальності за результат професійної діяльності фахівця-психолога. Таким чином, модернізація, що відбувається в системі освіти, вимагає від останнього не лише високого професіоналізму та особистісної зрілості, а й розвитку якостей, що дозволяють у короткі терміни адаптуватися до мінливих умов і специфіки професійної діяльності. Такою потужною адаптаційною системою є система психологічного захисту особистості, дія якої спрямована на усунення або зведення до мінімуму травмуючих особистісних переживань, пов'язаних з внутрішніми або зовнішніми конфліктами, станами тривоги. Отож, вивчення даної проблематики на різних етапах професіоналізації психолога не лише дасть змогу краще зрозуміти глибинні процеси його адаптації, а й здійснювати

своєчасну профілактику та корекцію дезадаптивних стратегій поведінки.

Мета кваліфікаційної роботи – дослідити процес формування системи психологічного захисту особистості психолога освітнього закладу на різних етапах його професіоналізації.

Об'єкт дослідження – система психологічного захисту особистості психолога як професійно важлива якість (ПВЯ) регулювання його професійної діяльності.

Предмет дослідження – динамічні перетворення системи психологічного захисту особистості у структурі професійно важливих якостей у психолога освітнього закладу на різних етапах професіоналізації.

Відповідно до мети в роботі поставлені такі **завдання**:

1. Узагальнити дослідження феномена психологічного захисту особистості в професійній діяльності.

2. Розробити та **теоретично обґрунтувати модель професійно важливих якостей психологів з урахуванням регуляційної функції системи психологічного захисту.**

3. Дослідити психологічні закономірності динамічних перетворень системи психологічного захисту у структурі ПВЯ фахівця-психолога у процесі професіоналізації.

3. Емпіричним шляхом дослідити специфіку захисної поведінки психолога освітнього закладу та встановити її зв'язок із певними етапом професіоналізації.

Методи дослідження. У роботі використано загальнопсихологічні методи проведення психологічного дослідження: теоретичний аналіз проблеми, метод аналізу узагальнених показників та математичної обробки даних, а також батарея психодіагностичних методики: методика вимірювання рівня рефлексивності особистості; п'ятифакторний особистісний опитувальник Р. МакКрай – П. Коста; опитувальник «Самоактуалізаційний тест»; опитувальник «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (С. Норман).

Емпірична основа дослідження. У дослідженні брало участь три групи

(30 осіб) психологів різних освітніх закладів (шкіл, освітніх закладів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, дошкільних освітніх закладів, центрів психолого-педагогічної, медичної та соціальної допомоги) м. Тернополя, які проходили підвищення кваліфікації на базі Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти (ТОКІШПО). Вік учасників – від 21 до 57 років, освіта вища (психологічна, педагогічна з перепідготовкою за курсом «Психологія»), стаж роботи від 1 до 20 років.

Теоретична значущість дослідження. Отримані результати розширюють уявлення про професійно-психологічні особливості психологів, зокрема про регуляційну роль системи психологічного захисту особистості. Сформовані уявлення про психологічний захист, як інтегральний феномен суб'єкт-суб'єктної діяльності в контексті професійної діяльності фахівця-психолога можуть стати вагомим внеском у розвиток не тільки психології праці, педагогічної та загальної психології, а й також суттєво розширити напрацювання з окремих аспектів цих дисциплін.

Практична значущість дослідження. Отримані теоретичні та емпіричні дані призначені для використання при оцінці професійно-психологічних особливостей психологів, їх профвідборі, при складанні програм атестації, проведенні консультаційної роботи з фахівцями, складанні програм підвищення кваліфікації, проведенні курсів з метою підвищення їх компетентності у питаннях перетворення психологічного захисту у процесі професійного розвитку, а також для діагностики професійних деструкцій. Розкриття особливостей ефективних моделей захисної поведінки фахівців-психологів дає змогу розробляти програми розвитку та оптимізації системи збереження їх психічного здоров'я на різних етапах професіоналізації.

Структура кваліфікаційного дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних літературних джерел, який нараховує 60 найменувань, з них 20 – іноземними мовами. Текст дослідження включає 19 таблиць. Загальний

обсягкваліфікаційного дослідження – 99 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМАТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ

1.3. Феномен психологічного захисту у вітчизняній та зарубіжній психології.

У сучасній науці є загальноновизнаним фактом, що пріоритет відкриття та опису психологічного захисту належить З. Фройдю. Вперше це поняття з'явилося в його роботі «Захисні нейропсихози» для позначення техніки боротьби особистості з неприємними чи руйнівними для свідомості уявленнями. Завданням психологічного захисту автор вбачив у мінімізації і повному витісненні неприємних афектів і травмуючих для свідомості думок і уявлень [31. С.155].

Механізми психологічного захисту в уявленні автора виступали у топографічній моделі особистості динамічним зв'язком основних структурних компонентів. З. Фройд виділив у структурі особистості три основні взаємозалежні та часто суперничаючі компоненти: несвідоме (ІД), передсвідоме (ЕГО), свідоме (СУПЕР-ЕГО). Взаємодія ЕГО з СУПЕР-ЕГО характеризується протиборством і конфліктністю соціальних і особистісних потягів. Аналізуючи боротьбу між ІД, ЕГО та СУПЕР-ЕГО, З. Фройд вводить поняття «захисний механізм» для позначення будь-яких технік, які ЕГО використовує в конфліктах між лібідо та цензурою. В основі формування, прояву, активізації захисних механізмів лежить тривога. Основна функція тривоги – допомогти людині уникнути прояву неприпустимих інстинктивних імпульсів.

Відповідно до позиції З. Фройда, переживання, що мали місце в минулому, травмуючі спогади не знищуються зі свідомості, а витісняються в підсвідомість, де продовжують впливати на людину. Коли витіснені ідеї намагаються актуалізуватися на свідомому рівні, вони можуть спричинити тривогу, і тому пригнічуються знову. У результаті людина переживає нескінченний підсвідомий конфлікт. Отже, Фройд окреслив витіснення як первинний механізм психологічного захисту. Через деякий час він виділив інші механізми, покликані утримати заборонені імпульси (заміщення, ізоляція,

проекція тощо). При цьому науковець визначав захисні механізми ЕГО як свідому стратегію, використовувану індивідом для захисту від проявів імпульсів ІД і тиску із боку СУПЕР-ЕГО. Він зазначав, що ЕГО реагує на загрозу прориву ІД двома шляхами: блокування вираження небажаних імпульсів та спотворення небажаних імпульсів. Згідно з Фройдом, всі захисні механізми мають дві спільні характеристики: діють на неусвідомленому рівні; спотворюють сприйняття реальності: що активніше діють захисні механізми, то більше спотворену картину потреб, страхів і прагнень вони створюють [31, с.154 – 157].

Також З. Фройд описав ряд захисних механізмів, що у сучасній психології називаються «класичними»: витіснення, проекція, заміщення, раціоналізація, реактивна освіта, регресія, сублимація, заперечення. Пізніше цей список доповнювався дослідженнями інших представників психоаналітичного спрямування (А. Адлер, Г. Саллівен, А. Фройд, К. Хорні), гуманістичного (К. Роджерс), екзистенційного (Р. Мей, Е. Еріксон). Так, основним досягненням А. Фройда в сфері вивчення психологічного захисту стали докладна характеристика конкретних захисних механізмів, розширення визначення захисту («загальне позначення всіх предметів, що використовуються ЕГО в тих конфліктах, які можуть призвести до неврозу» [31, с. 144]), введення поняття «постійний захист», що означає можливість перенесення захистів із конфліктної ситуації у повсякденне життя, та закріплення їх у вигляді рис характеру, твердження про адаптаційний характер захисної поведінки. Також авторка досліджувала фактори, що визначають формування механізмів захисту у дітей та описала вікову динаміку захисту. Ряд авторів [41; 47; 54] особливо виділяють заслугу А. Фройда в тому, що вона виділила функції психологічного захисту зі сфери інтрапсихічного в сферу екстрапсихічного.

Поняття захисту знайшло своє відображення у неофрейдистському підході К. Юнга [31, с. 246]. До нього автор звертається у тих випадках, коли в особистості виникають складнощі в адаптації, що вимагає апеляції до несвідомого, інакше кажучи, – особистість регресує, так як опускається на більш низький рівень організації власної поведінки. Дослідження З. Фройда

продовжила також К. Хорні [31, с. 150]. Піддаючи сумніву твердження останнього щодо лібідо та агресію як основні детермінанти поведінки, вона говорить про вроджене почуття занепокоєння і прагнення задоволення своїх бажань, як основні тенденції, що керують людиною. Захисні механізми включаються у ситуації прагнень до безпеки і задоволення потреб, конфлікт між якими викликає витіснення. Як захисні механізми за відповідних умов середовища виступають такі поведінкові стратегії: невротичне прагнення любові, влади, ізоляції, безпорадності. Таким чином, у роботах К. Хорні психологічний захист набуває більшого соціального відтінку.

Своєрідне розуміння зв'язку захисту та особистості представлено в оргонній психотерапії В. Райха [31, с. 161.] У його теорії лежить ідея перетворення руху оргонної енергії, визначення якої відповідає фрейдівському поняттю "лібідо". При здоровому функціонуванні оргонна енергія утворює вільні потоки. Однак її рух може блокуватись. Це відбувається тоді, коли людина не висловлює вільно своїх почуттів, і вони витісняються у несвідоме. Захисні механізми при цьому формують своєрідну броню як специфічний профіль функціонування особистості, що дозволяє уникати певних потреб та переживань. В. Райх у своїх роботах наголошує на фізіологічному прояві захистів – тілесної броні (напруга м'язів, що забезпечують вираження даної емоції). Але для загального розуміння психологічного захисту важлива думка про механізм взаємовпливу особистості та захисту.

Така важлива тема як психологічний захист не могла залишитися поза увагою дослідників інших психологічних шкіл та напрямів. У рамках гуманістичного напрямку ця тематика відображена у роботах А. Адлера, К. Роджерса, Ж. Сартра та інших, у межах екзистенційного – Р. Мейя, В. Франкла, Е. Еріксона та інших.

У вітчизняній психології дослідження психологічного захисту почалися кілька десятиліть пізніше, ніж Заході і проходив у руслі досліджень радянських вчених. Так, до певного періоду часу особливою популярністю серед дослідників користувалися роботи З. Фрейда. Багато вчених вступили за ідейну полеміку про роль і змістовний контекст психоаналізу [31]. У 30-х роках минулого століття останній опинився у центрі ідейних зіткнень, асоціюючись

із буржуазною ідеологією. Пізніше, у другій половині 1980-х років відбулося відродження психоаналізу, що було пов'язане з початком серйозних досліджень проблем психологічного захисту у вітчизняній науці. Тогочасні науковці по-різному підходили до його визначення. Одні інтерпретували психологічний захист як реально існуючий психічний феномен, що вимагає серйозного наукового опрацювання [33]. Вони пов'язували його виникнення з емоційно насиченою ситуацією, яка вимагала реакції запобігання розладам поведінки та фізіологічних процесів не тільки при конфліктах свідомості та несвідомого, але і при зіткненні усвідомлених, афективно насичених установок. Інші [29] розглядали захисні механізми як психологічний феномен у контексті розуміння адаптивних психічних процесів особистості, які здійснюються у різних фруструючих ситуаціях. На думку цих авторів, вони виникають у ситуації фрустрації, при активізації яких можуть закріплюватися в психіці та актуалізуватися, забезпечуючи цим адаптацію особистості. При цьому наголошується на принциповій різниці між захисними механізмами і поведінкою людей у фруструючих ситуаціях, припускаючи, що вивчення реакцій на них дає досить повну картину прояву захисних механізмів.

Схоже розуміння знаходимо у роботах й інших дослідників [17], на думку яких, завдання захисних механізмів полягає у зниженні тривоги, а для їх дії необхідні зовнішній або внутрішній фактор, що викликає психічну напругу. Психологічний захист при цьому визначається як процес «інтрапсихічної адаптації» та може бути представлений чотирма типами залежно від етапу захисту: той, що перешкоджає розпізнаванню факторів, що викликають тривогу, або самої тривоги (заперечення, витіснення); той, що дає змогу фіксувати тривогу на певних стимулах (фіксація тривоги); той, що знижує рівень спонукань (знецінення вихідних потреб); той, що усуває тривогу або модифікує її інтерпретацію за рахунок формування стійких концепцій (концептуалізація). Автори такого підходу пропонують загальну схему поведінки людини у зв'язку з фрустрацією, одним із варіантів якої може бути неузгодженість у системі «суб'єкт праці – професійне середовище». За цією схемою варіантами поведінкових захистів є зміна ситуації, вихід із ситуації, паніка, психологічний захист.

Також у літературних джерелах [6; 14; 17 та ін.] знаходимо думку про те, що захисні механізми починають діяти тоді, коли досягнення поставленої мети нормальними способами неможливе. Досвід людини, несумісний з її уявленнями про себе, має тенденцію не допускатися до свідомості: чи відбувається спотворення сприйнятого, чи його заперечення, чи забування. Вплив захисту проявляється також і при взаєминах людини з групою, колективом. Таким чином, психологічний захист розглядається авторами як спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, функцією якої є захист сфери свідомості від негативних переживань, що травмують особистість.

Методологічний аналіз психологічного захисту було здійснено також з позицій опису критичних ситуацій (стрес, фрустрація, конфлікт, криза) [17], визначивши цільову детермінацію переживання та фактори його «успішності».

Одним із відомих українських науковців, який досліджував феномен психологічного захисту є професор Олександр Шматко. Зокрема, він здійснював науковий аналіз феномена психологічного захисту, заснований на принципах системності, особистісного підходу та принципу регулятивності. Автором розроблено теоретичну модель психологічного захисту, яка має структурно-рівневу будову, системоутворюючим вектором якої виступає «тривожність – адаптація». Також О. Шматко здійснено докладний аналіз феномена з погляду категорії властивості та стану, а також унікальні дослідження психологічного захисту у різних професійних сферах [34].

Нині у літературі спостерігається тенденція до розширення поняття психологічного захисту. Так деякі автори [6; 14; 25 та ін.] розглядають психологічний захист як «складну багаторівневу систему соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-особистісних механізмів, утворень та форм поведінки, яка має забезпечити безпеку людини у суспільстві, її психологічну захищеність» [25, с. 169]. Передумовами такого розуміння психологічного захисту була ідея у тому, що з визначальних чинників розвитку захисних механізмів індивіда є взаємодію Космосу з іншими людьми. З ускладненням мережі міжособистісних взаємин, і навіть зі зміною їх характеру відбувається певна модифікація захисної сфери особистості.

Таким чином, розвиток уявлень про психологічний захист у соціальному контексті йде у наступних напрямках [34]:

1. Визначення предмета чи об'єкта захисту. У якості об'єкта психологічного захисту може виступати будь-який соціальний суб'єкт різного рівня складності (держава, суспільство, соціальні організації, групи та об'єднання людей, сім'я, окрема людина), а його предметом завжди є психіка людини в цілому або яка-небудь психічна структура (самооцінка, самоповага, уявлення про себе, Я-концепція, способи поведінки).

2. Визначення джерел загрози, які можуть бути зовнішні та внутрішні. Зовнішні – ті, які становлять небезпеку особистості дії окремих осіб, організацій, об'єднань тощо. Внутрішні (з ними пов'язана більшість досліджень з проблеми психологічного захисту) – різноманітні травмуючі емоційні переживання людини, які можуть бути викликані внутрішнім конфліктом, фрустрацією будь-якої потреби.

3. Визначення засобів психологічного захисту. У цю категорію частіше всього входять механізми внутрішньоособистісного захисту, знання, уміння, навички, використання яких реалізує певні форми захисної поведінки.

4. Визначення суб'єктів захисту. У рамках досліджень з групової роботи автори [36; 37] вказують, що суб'єктом психологічного захисту може бути не тільки індивід, а й група (феномен групового захисту). Причому приналежність до групи нерідко сприяє зміні вже наявних індивідуальних захисних симптомокомплексів.

В рамках психотерапії та індивідуального консультування вивчення феномену психологічного захисту пов'язане з виявленням та описом явищ тих чи інших форм захисту [6; 25], визначенням зв'язку типу особистості з вибором того чи іншого способу, стилю захисної поведінки [14; 17]. Великий практичний інтерес мають роботи, пов'язані з дослідженням специфіки психологічного захисту у представників різних професій, соціальних груп [18; 25; 27 та ін.].

Таким чином, термін «психологічний захист» вже давно вийшов за межі первісного розуміння, що традиційно склалося в уявленнях психоаналітичного спрямування. Широкий спектр аналізу дозволяє віднести його до дискусійних

понять. Але, незважаючи на все різноманіття підходів до цього феномену, ми постаралися поєднати їх з метою визначення поняття психологічного захисту.

Аналіз літератури дозволив виділити такі підходи, у яких психологічний захист визначається як патологічний феномен особистості; нормальний, профілактичний психологічний захист, що сприяє процесу адаптації у несприятливій ситуації; психологічний захист як механізм подолання ситуаціях стресу.

Так, Ruiselova Z. [49] вважає, що психологічний захист – будь-яка реакція, яку людина несвідомо використовує захисту своїх внутрішніх вихідних структур («его», «я») від занепокоєння, сорому, конфлікту тощо. Усі захисні механізми, що полягають у успішному витісненні та сублимації, розглядаються як невротичний захист на тій підставі, що колись вони неминуче призводять до неадаптивних способів взаємодії із зовнішнім світом. На думку Суботіної Л. Ю., психологічний захист – пасивно-оборонна форма реагування у патогенній життєвій ситуації [37]. Михальська Ю.А. ж говорить про те, що механізми психологічного захисту спрямовані на прагнення позбавити людину від неузгодженості почуттів, на запобігання її усвідомленню небажаних змістів та усунення негативних психічних станів тривоги, страху. Кінцевий результат використання захисних механізмів виявляється у дезінтеграції поведінки, самообмані, уявному вирішенні конфлікту чи неврозі [17]. Ці визначення наголошують на патологічному характері психологічного захисту.

Інший ряд визначень характеризує психологічний захист як нормальний процес адаптації у несприятливій ситуації. На думку Дем'яненко Б.Т. [6], психологічний захист являє собою нормальний, поширений механізм, спрямований на запобігання розладів поведінки і фізіологічних процесів не тільки при конфліктах свідомості та несвідомого, але і при зіткненні усвідомлюваних, але емоційно насичених установок. Кокурн О.М. визначає останні як процес адаптації, спрямований на зниження емоційної напруженості в умовах суперечливих відносин та позицій особистості [8]. Олєфір В. О. [25] визначає психологічний захист як механізм адаптивної перебудови сприйняття та оцінки, що виступає у випадках, коли особистість

не може адекватно оцінити почуття занепокоєння, викликане внутрішнім чи зовнішнім конфліктом, і не може стравитися зі стресом.

Незважаючи на такі різні підходи до визначення психологічного захисту, все ж таки можна виділити загальні моменти, які мають місце практично у всіх визначеннях: наявність ситуації конфлікту, травми, стресу, наявність мети психологічного захисту – зниження емоційної напруженості, пов'язаної з конфліктом та запобігання дезорганізації поведінки, свідомості, психіки. Багатозначність у визначенні психологічного захисту вимагають створення чіткішого конструкту в розумінні даного явища з метою його подальшого дослідження.

У своєму дослідженні ми будемо дотримуватися наступного визначення: психологічний захист – це система регуляторних механізмів, які спрямовані на усунення або зведення до мінімуму негативних, травмуєчих особистість переживань, пов'язаних з внутрішніми або зовнішніми конфліктами, станами тривоги і дискомфорту.

1.2. Система психологічного захисту: поняття про захисні механізми та копінг – стратегії.

У сучасних дослідженнях психологічний захист розглядається у широкому контексті функціонування особистості. Автори, які займаються дослідженнями цього феномену, сходяться на думці про необхідність вироблення методологічних основ вивчення психологічного захисту. Л.Ю. Суботіна у своїй роботі [37] описала методологічні засади аналізу психологічного захисту на основі основних принципів системного підходу.

Принцип системності. До меж системного аналізу входить «... виявлення загальної структури психологічного захисту, її окремих елементів, системоутворюючих компонентів, співвідношень нижчих та вищих рівнів, підрівнів, динамічних зв'язків, інтеграцію та трансформацію окремих підсистем у загальну систему, закономірностей та механізмів функціонування даного феномену» [37, с. 83].

Принцип особистісного підходу. Реалізація цього принципу полягає у

необхідності розгляду психологічного захисту як нормального особистісного утворення, роль якого полягає у формуванні особистості та поведінки в умовах фрустрації, і на підставі цього визначення її структури як системи когнітивних, емоційних та поведінкових ознак.

Принцип регулятивності. Цей принцип заснований на несвідомій природі психологічного захисту. «Наслідком принципу є дія закону самоорганізації психологічного захисту» [37, с. 84].

Об'єктивність структурно-рівневої організації психологічного захисту доводиться і теоретичним аналізом цього феномена, і багаточисельними емпіричними дослідженнями. У межах *структурно-рівневого підходу* [12] система психологічного захисту має таку будову. Перший рівень – *біопсихічний*. Це генетично зумовлений спосіб реагування на несприятливі впливи. Він ґрунтується на потягах, витіснених в сферу несвідомого і неприйнятих ЕГО-рівнем, і виявляється у досить примітивних формах поведінки. Другий рівень – власне *психологічний*. З розвитком когнітивних структур формуються складніші утворення, в основі яких лежать механізми першого рівня. Структурно ці форми представляють собою об'єднання механізмів першого рівня в систему або реконструкцію даних форм у нові варіанти. Третій рівень – *особистісний*. Створення «Про образу – Я» вимагає від особистості цілісної поведінки, адаптивної до широкого спектру варіантів зовнішніх та внутрішніх умов існування особистості. На цьому рівні відбувається формування захисту особистості як стильової поведінки. Четвертий рівень – *соціально-особистісний*. Психологічний захист починає сам продукувати спосіб контакту з навколишнім середовищем. В основі соціального рівня захисту зберігається вироблений на попередньому етапі стиль захисної поведінки, однак його прояв стає відносно керованим і соціально контрольованим. Позначені рівні є структурою захисної поведінки і об'єднані численними зв'язками. Системоутворюючим фактором при цьому виступає функція адаптації особистості.

У нашій роботі ми зосередили свою увагу на вивченні особистого рівня психологічного захисту в контексті такого соціального явища як професійна діяльність фахівця-психолога. Його також можна представити у вигляді

регуляторної системи, що діє в ситуації зовнішнього або внутрішнього конфлікту, що включає дві підсистеми: стабілізації особистості і подолання. Таке розуміння системи психологічного захисту ґрунтується на теоретичних конструктах особистісно зорієнтованої психотерапії [37].

У такому випадку підсистема стабілізації особистості виконує «гомеостатичні функції» [37] і включає неусвідомлювані механізми психологічного захисту. Провідна функція цієї підсистеми – усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з виникненням несприятливої ситуації шляхом відгородження сфери свідомості від переживань, що травмують особистість. Інша підсистема – подолання – сприймається як активність особистості, спрямована на усунення чи зменшення впливу джерела тривоги (стресора). Функція цієї підсистеми – врегулювання взаємовідносин індивіда та середовища. Ця підсистема у змістовному плані збігається з феноменами психологічного подолання та позначається як копінг-захист.

Таке визначення системи психологічного захисту відповідає сучасному розумінню співвідношення захисних механізмів і подолання поведінки. Так, Lazarus R.S. визначає копінг як «засоби психологічного захисту від психотравмуючих подій, що виробляються людиною, що впливають на ситуацію поведінки» [44, с. 19]. На думку Terry D.J. [51], в основі захисту та копінгу лежать подібні процеси, що відрізняються лише ступенем ригідності. Передбачається, що будь-який психічно здоровий індивід спочатку вдається до здорових форм копінг-поведінки, і лише коли ситуація виходить за межі його можливостей, звертається до захисних механізмів. Деякі автори, наприклад Volger N, ділять форми копінг-поведінки на адаптивні, щодо адаптивні та неадаптивні [41]. У першому випадку в поведінці переважають усвідомлені стратегії співволодіння, в останньому – захисні механізми. Таким чином, підсистеми «стабілізації» і «подолання» є частиною найважливішої форми адаптаційного процесу – системи психологічного захисту на особистісному рівні.

Система психологічного захисту формується в загальній структурі особистості у вигляді певних наборів захисних механізмів. Внаслідок дії

останніх формується специфічна здатність особистості зберігати гармонійність та рівновагу своєї структури. Незважаючи на те, що спочатку захисні механізми трактувалися як невротичні симптоми, З. Фройд не заперечував, що їх можна виявити і у здорових людей.

В даний час накопичений великий матеріал з даної проблематики, в якому можна виділити такі положення. По-перше, це комплексність функціонування захисних механізмів. Індивіди рідко використовують єдиний захисний механізм – зазвичай застосовується їх комплекс, який є специфічним для кожного індивіда, і у генезі формується досить рано. По-друге, відзначається позитивний ефект дії захисних механізмів в розвитку особистості, адже з їх допомогою відбувається інтеграція, пристосування людини до умов навколишнього середовища. Отже, захисні механізми широко присутні як із нормальним, здоровим функціонуванням особистості, і при нездоровому, патологічному. Їхню дію можна виявити у кожній людині [45].

Третя позиція стосується функції захисних механізмів. Вони використовуються індивідом для зняття або попередження тривожності, вирішення емоційних конфліктів, протистояння емоційному дискомфорту, запобігання повернення до думок, емоцій, бажань, фантазій, які раніше вже були витіснені зі свідомості через свою хворобливість. По-четверте, психічна регуляція у складних для суб'єкта ситуаціях у вигляді захисних механізмів, зазвичай, протікає на неусвідомлюваному рівні. Тому про використання людиною того чи іншого захисного механізму можна здогадатися за її поведінкою. По-п'яте, положення про те, що відбувається несвідоме прийняття та розвиток моделей реакцій, заснованих на дії захисних механізмів, що, у свою чергу, починає формувати характер індивіда. Утворені поєднання характеристик характеру схильні до впливу, і впливають на індивідуальні захисні механізми. Таким чином, взаємини між особистістю та захисними механізмами мають внутрішній та детермінований характер: механізми захищають особистість, а особистість визначає, які саме механізми будуть використані для захисту.

В даний час більшість дослідників розглядають психологічні захисні

механізми як процеси інтрапсихічної адаптації особистості під дією підсвідомої переробки інформації [47 - 48]. Включаючись до травмуючої ситуації, вони виступають у ролі своєрідних бар'єрів на шляху просування інформації. Через конфлікт взаємодії із нею тривожна для особистості інформація або ігнорується, або спотворюється. Тим самим формується специфічний стан свідомості, що дає змогу зберегти гармонійність та врівноваженість особистості.

Серед сучасних дослідників немає єдності думок про кількість захисних механізмів. Так А. Фройд виділяє 15 механізмів, Р. Келлерман – 17, у словнику – довіднику з психіатрії, опублікованому американською психіатричною асоціацією, перераховується 23 пункти. Грунтуючись на дослідженнях Л.Ю. Суботіної [37], вважаємо за доцільне в основу класифікації механізмів психологічного захисту покласти принципи системності та ієрархічності. Таким чином, можна говорити про невелику кількість базових механізмів, а також декілька похідних від них (вторинних).

1. Витіснення. Відповідно до концепції З. Фрейда, механізм витіснення лежить в основі всіх використовуваних захисних технік. Він пов'язаний з уникненням внутрішнього конфлікту шляхом активного виключення зі свідомості не інформації про те, що трапилося в цілому, а лише неприйняттого мотиву своєї поведінки. Витіснення виконує свою захисну функцію, не допускаючи у свідомість бажань, що йдуть у розріз із моральними цінностями. Відповідно до позиції автора, витіснення проявляється у описках, застереженнях, незручних рухах, жартах. Коли цей механізм робить спробу пробитися до свідомості, виникає тривога, страх, можливе підвищення загальної емоційності. Оскільки утримання витісненого вимагає великих енергетичних витрат, інші форми поведінки втрачають енергію. Звідси швидка стомлюваність, втрата контролю, дратівливість, сльозливість, вибухові реакції (невмотивований афект). Одним із видів витіснення є механізм «придушення». У процесі соціально-психологічної адаптації він розвивається для стримування та нейтралізації емоції страху, прояв якої є неприйнятним для позитивного самосприйняття. Страх блокується за допомогою забування реального стимулу, а як і всіх об'єктів, форм обставин, асоціативно пов'язані з ним.

Сутністю даного механізму є видалення чогось (факту, спогади) зі свідомості та пов'язаних з ним емоцій (негативних переживань). Іншими варіантами витіснення є такі захисні механізми, як «ізоляція». При використанні цього механізму сприйняття емоційно травмуючих ситуацій відбувається без почуття тривоги, з певною відстороненістю. Ситуація сприймається людиною як така, що відбувається не з нею, а з кимось іншим, десь далеко [30].

2. Регресія. Формується у процесі розвитку особистості у ранньому дитинстві. У результаті соціально-психологічної адаптації розвивається задля стримування і нейтралізації почуттів невпевненості у собі, страху невдачі, що з проявом ініціативи. Це спосіб пом'якшення тривоги шляхом повернення та раннього періоду життя, більш безпечного та приємного. Тривожність послаблюється уникненням реалістичного мислення в поведінку, що у більш ранні роки зменшувало тривожність [57]. Прояви регресії включають нестримність, невдоволення, і навіть демонстрацію поведінки, яка є більш властивою для дітей (наприклад, «надутися» і не розмовляти). З. Фройд виділяв такі приклади регресії у дорослих: «вони курять, напиваються, переїдають, виходять із себе, колупають у носі, порушують закони, псують речі, повстають проти авторитетів, діють на навіювання імпульсу, грають в азартні ігри, їздять швидко та ризиковано» тощо [31, с. 193]. Варіантом регресії також може бути «десакралізація» (збіднення власного життя, відмова від її серйозного сприйняття), а також «комплекс Іони» (відмова від спроб реалізації свого потенціалу). Регресії можна класифікувати як часткові та масивні. Перші зазвичай зачіпають окремі патерни поведінки, вони прості та короткочасні. Другі включають потужні поведінкові реверсії, які можуть дійти до інфантильного рівня.

3. Проекція. Формується в процесі розвитку особистості на досить ранніх етапах. У процесі соціально-психологічної адаптації проекція розвивається для нейтралізації почуття неприйняття себе та оточуючих як результату емоційного відкидання з їхнього боку. Цей механізм передбачає приписування оточуючим негативних якостей як основу їхнього неприйняття і самоприйняття цьому тлі [49]. Проекцію можна охарактеризувати як несвідоме перенесення власних почуттів, бажань і потягів, у яких людина

неспроможна собі зізнатися, розуміючи їх соціальну неприйнятність, інше обличчя. З використанням цього захисного механізму все потаємне і неприйнятне у свідомості переноситься на інших людей і сприймається як щось зовнішнє стосовно індивіда. Це своєрідне перекладання відповідальності за те, що відбувається всередині «Я», на навколишній світ. Прикладом реалізації цього механізму є гравець у гольф, який критикує свою ключку після невдалого удару, демонструючи примітивну проєкцію. Варіантом проєкції є *«ідентифікація»* – несвідоме ототожнення та перенесення небажаних почуттів та думок на іншу людину. Особливість цього механізму в тому, що він дозволяє відчутти іншу людину, а також сприяє розвитку співчуття та співпереживання. Виділяються різні види проєкцій: атрибутивна (несвідоме відкидання власних негативних якостей і приписування їх оточуючим), раціоналістична (усвідомлення у себе приписуваних якостей і проєктування за формулою «все так роблять»), компліментарна (інтерпретація своїх реальних або уявних недоліків), симілятивна (приписування недоліків за подібністю. Наприклад, батько – дитина).

4. *Заміщення (зміщення)*. Є варіантом механізму проєкції, який також отримав статус самостійного захисного механізму. У процесі соціально-психологічної адаптації він розвивається для стримування та нейтралізації емоції гніву на сильнішого, старшого або значущого суб'єкта, який виступає як джерело негативних переживань, щоб уникнути з його боку агресивної реакції [51]. Це перенесення реакції з «недоступного об'єкта» на інший об'єкт – «доступний» або заміни неприйнятної дії на прийнятну. Найбільше задоволення від дії, що заміщає бажане, виникає тоді, коли їхні мотиви близькі. Заміщення дає можливість впоратися з гнівом, який може бути виражений прямо і безкарно. При знятті напруги агресія переноситься з сильнішого об'єкта, що є джерелом гніву, більш слабкий і доступний об'єкт чи самого себе. Сутність заміщення пов'язана з переадресацією реакції (реакція розрядки: "топнути ногою", "вдарити кулаком по столу", аналогічно діє зміщення агресії на "цапа-відбувайла").

5. *Реактивні формування*. Утворення цього механізму пов'язане з остаточним засвоєнням індивідом уявлення про вищі соціальні цінності.

Механізм формування реакції підміняє поведінку та почуття діаметрально протилежними. Характеристика, за якою можна його впізнати – це перебільшення, ригідність, екстравагантність і відсутність доцільності у виконанні соціально бажаних дій [55]. У поведінці формування реакції проявляється як демонстрація дій, протилежних бажаним. Протидія особливо помітна в соціальній поведінці, яка при цьому виглядає перебільшеною і негнучкою. Функціонування цього механізму може призвести до суттєвих характерологічних змін, зробити свій внесок у формування особистісних рис та характеру.

6. Заперечення. Формується в процесі розвитку особистості як найбільш ранній і досить примітивний захисний механізм. Його призначення - блокування зовнішніх подій від входження їх до свідомості, коли сприйняття таких стимулів символічно або асоціативно пов'язане з загрозливими імпульсами. Заперечення схоже з витісненням, крім того, що цей механізм діє лише на рівні сприйняття. Захист виявляється в ігноруванні потенційно тривожної інформації, ухиленні від неї. Заперечення розглядається як відмова визнавати травмуючу реальність. При запереченні людина стає несприйнятливою до тих сфер життя, які загрожують їй неприємностями, можуть його травмувати. Заперечення має місце, коли люди говорять: «Цього зі мною просто не може статися», незважаючи на очевидні докази протилежного [60]. За допомогою цього механізму небажана інформація відсікається ще на вході і не може бути відновлена.

7. Раціоналізація. Формується у процесі розвитку особистості в ранньому підлітковому віці. Цей механізм полягає у несвідомому контролі над емоціями та спонуканнями шляхом раціонального тлумачення подій. У процесі соціально-психологічної адаптації механізм раціоналізації розвивається для стримування та нейтралізації негативних переживань, що викликаються очікуванням та передбаченням розвитку ситуації. Утворення цього механізму дослідники співвідносять з переживаннями, пов'язані з невдачами у конкуренції з однолітками. При цьому підліток використовує ствердні аргументи для виправдання своїх особисто чи соціально неприйнятних якостей, бажань та дій. Механізм раціоналізації полягає у спробі

створити гармонію між бажаним та реальним «постфактумом» і таким чином запобігти втраті самоповаги. Для цього неприйнятна частина ситуації зі свідомості видаляється, особливим чином перетворюється і після цього усвідомлюється, але вже в зміненому вигляді. Прикладом даного захисного механізму може бути раціоналізація знецінення мети (лисиця не могла дотягнутися до виноградного грона і тому вирішила, що ягоди ще дозріли) [56]. Якщо людина зазнає невдачі в досягненні бажаної мети, то вона прагне зробити цю мету менш привабливою. За спрямованістю раціоналізації виділяють такі різновиди як: актуальна, передбачувальна, проєктивна.

8. Сублимація – це заміщення інстинктивної дії та використання замість неї іншої, яка не суперечить вищим соціальним цінностям. Сублимація здійснює захист шляхом переведення сексуальної чи агресивної енергії людини, надлишкової з погляду особистісних та соціальних норм, в інше русло, яке заохочується суспільством. Згідно з позицією З. Фрейда, сублимація – це процес переорієнтації потягу на іншу мету, далеку від сексуального задоволення, і перетворення енергії інстинктів в соціально прийнятну діяльність. Сублимація включає перенаправлення енергії від об'єкта інстинктивних включень до інших об'єктів і супутню трансформацію емоцій. Отже, це спосіб ухиляння інший шлях розрядки напруженості. Вона є найбільш адаптивною формою захисту, оскільки не тільки знижує відчуття тривоги, а й призводить до соціально схвалюваного результату.

9. Компенсація. Цей механізм у процесі формування особистості виникає як найпізніший і найбільш когнітивно складний, який розвивається і використовується, як правило, досить усвідомлено. У процесі соціально-психологічної адаптації цей механізм призначений для стримування негативних емоційних переживань, почуття горя, смутку щодо реальної чи уявної втрати, втрати, неповноцінності [54]. Компенсація є несвідомою спробою відповідати певним стандартам, які зазвичай є придуманими самою людиною і відносяться до певної сфери реальної чи передбачуваної неповноцінності. Основа компенсації – свідоме бажання та внутрішня потреба підтримати безпеку «Я», що включає залучення уваги, вирішення конфліктів та набуття визнання, схвалення чи любові. Компенсаторні показники можна

знайти всередині самої особистості; поза особи, у соціальному контексті; або у їх комбінації. Прикладом компенсації може бути сні, мрії, спонукання до влади, престижу. Варіант механізму компенсації є фантазія («компенсація на ідеальному рівні») – використання уяви для уникнення реальних проблем або щоб уникнути внутрішніх конфліктів.

Безперечно, перераховані далеко не всі захисні механізми. Також можливе виділення серед них більш специфічних та нетипових. Різноманітність подібних описів механізмів є свідченням того, що вони діють і відповідно проявляються у поведінці комплексно.

Характеристика системи психологічного захисту не буде повною, якщо не описати іншу підсистему – «подолання», яка у змістовному плані збігається з копінг-стратегіями особистості. Терміни копіngu та подолання використовуються у вітчизняній літературі як синоніми [63, 69, 73, 89]. Поняття «копінг» у науці визначається як «...цілеспрямована соціальна поведінка, що дає змогу людині подолати важку життєву ситуацію через усвідомлені стратегії дій, способи, адекватні особистісним особливостям та ситуації». Це конкретні дії, засновані на усвідомлюваних зусиллях, які використовуються суб'єктом для регуляції емоційної та інтелектуальної напруги з метою оптимальної психологічної адаптації до зовнішніх обставин» [33, с. 20].

Провідним спеціалістом у галузі вивчення способів подолання складних життєвих ситуацій є Р. Лазарус [44], котрим виділено два глобальні стилі реагування. *Проблемно зорієнтований стиль*, спрямований на раціональний аналіз проблеми, пов'язаний зі створенням та виконанням плану вирішення складної ситуації. Виявляється у таких формах поведінки як самостійний аналіз того, що сталося, звернення за допомогою до інших, пошук додаткової інформації. *Суб'єктно зорієнтований стиль* є наслідком емоційного реагування на ситуацію, не супроводжується конкретними діями і проявляється у вигляді спроби не думати про проблему взагалі, залучення інших у свої переживання, бажання забути уві сні, компенсувати свої негативні емоції їжею або «втопити» негаразди в алкоголі. Ці форми поведінки характеризуються інфантильною оцінкою того, що відбувається. Під цим

емоційним стилем реагування розуміється схильність до негативних переживань, що є рисою захисної поведінки.

В даний час існує велика кількість класифікацій копінг-стратегій, однак, більшість з них базуються на трьох основних [51; 56; 59]:

Проблемно зорієнтований стиль. Копінг-стратегії цього стилю спрямовані на об'єкт загрози і припускають трансформацію психотравмуючої ситуації. Для цієї групи стратегій характерно те, що суб'єкт, прийнявши рішення про можливість позитивної зміни ситуації, формулює її для себе як проблему, визначаючи кінцеві та проміжні цілі, намічаючи план дій, визначає способи досягнення мети. У числі механізмів, що становлять цей стиль, можна назвати такі: проблемний аналіз ситуації та її наслідків, пошук додаткової інформації, обдумування рішень, пошук прихованого сенсу ситуації, звернення по допомогу до іншим.

Емоційно зорієнтований стиль. Стратегії: занурення у власні переживання, самозвинувачення, залучення інших до переживання, переживання протесту, обурення, протистояння психотравмуючого фактору, емоційна розрядка – відреагування почуттів, пов'язаних із психотравмуючої ситуацією.

Стиль «Уникнення». Стратегії дистанціювання від проблеми характеризуються тим, що активність суб'єкта спрямована на усунення, уникнення об'єкта загрози, непереборного, на його думку. Ці стратегії мають широкий спектр проявів: усвідомлене ігнорування, зниження серйозності, уникнення проблеми, спроби не думати про неї, відхід у роботу, альтруїзм, активне уникнення занурення в проблему, компенсація як відволікаюче виконання якихось власних бажань тощо. Широта спектра цієї групи стратегій передбачає включення до неї як позитивних, соціально прийнятних, стратегій, і деструктивних.

Опис поведінкових проявів механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій, як підсистем системи психологічного захисту, підкреслює їх тісний зв'язок і дозволяє говорити про захисні механізми та копінг-стратегії як про найважливіші форми адаптаційних процесів та способів реагування особистості на стресові ситуації.

Висновки до розділу 1:

1. Проблематика дослідження механізмів психологічного захисту широко представлена у зарубіжній та вітчизняній літературі. Відкриття феномена «психологічного захисту» належить засновнику психоаналізу З. Фройдю, який вперше дав його визначення та пояснив природу цього явища. Пізніше ці пошукування продовжили як його послідовники так і представники інших психологічних напрямів. Загальна тенденція досліджень: розширення переліку захисних механізмів; вивчення соціальних, вікових, професійних – особливостей даного явища; його методологічний аналіз; розробка способів діагностики механізмів дослідження тощо.

2. Серед науковців досі немає єдиної думки щодо істинної природи даного феномена. Одні вважають психологічний захист паталогічним утворенням, за допомогою якого людина намагається уникнути відповідальності за події і вчинки всього життя. Інші – нормальним адаптаційним механізмом, основна функція якого – усунення психологічного дискомфорту, викликаного конфліктом, стресом тощо. Актуалізація захисту відбувається при виникненні ситуацій, які висувають підвищені вимоги до внутрішніх ресурсів людини.

3. Психологічний захист як регулятивна система включає дві підсистеми: підсистему стабілізації особистості (захисні механізми) і підсистему подолання (копінг-стратегії). При цьому він має структурно-рівневу будову: біопсихічний, власне психологічний, особистісний та соціально-особистісний. Система психологічного захисту формується в загальній структурі особистості у вигляді певних наборів захисних механізмів і копінг - стратегій. Психологічний захист особистості – стійке утворення, що формує стиль захисту окремого індивіда.

4. Для розвитку індивідуальної системи захисних механізмів мають значення спадкові умови виховання, набутий досвід, професійна діяльність. Психічна регуляція у вигляді захисних механізмів, зазвичай, відбувається неусвідомлено та виявляється на поведінковому рівні. Взаємини між особистістю і даним процесом мають внутрішній і взаємний характер: механізми захищають особистість, а особистість визначає, які саме механізми

будуть використані для захисту.

4. Копінг-стратегії, що становлять підсистему подолання психологічного захисту особистості, яку можна охарактеризувати як цілеспрямовану соціальну поведінку, що дає змогу людині подолати важку життєву ситуацію через усвідомлені стратегії дій, способами, адекватними особистісним особливостям та ситуації.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ

2.1. Особистісна детермінація психологічного захисту та її значення у професійній діяльності фахівця-психолога.

Як психічний феномен психологічний захист актуалізована на всіх рівнях психічної організації суб'єкта, однак, її феноменологічний прояв має виражену особистісну приналежність. На думку низки авторів (Дем'яненко Б.Т., Максименко О. Г., Михальської Ю.А., Ренке С.О., Суботіної Л.Ю. та ін.), саме особистісні структури, механізми, патерни поведінки лежать в основі цього процесу.

Сучасних дослідників даної проблематики особливо цікавить питання про особистісну типовість репертуару захисних механізмів, його стійкість та відтворюваність у різних життєвих ситуаціях. Відтак виникає проблема ґрунтовного дослідження різноманітних аспектів дослідження питання формування та розвитку захисних механізмів – індивідуального репертуару особистості, детермінації вибору людиною того чи іншого способу захисту, особистісного регулювання захисної поведінки. З цього приводу Дем'яненко Б.Т. пише, що обрані людиною для подолання важких ситуацій техніки зумовлені особистісними характеристиками і рівнем психотравмуючого впливу [6]. Дослідження Максименко О. Г. [14] показали, що на перевагу тих чи інших способів поведінки у складних життєвих ситуаціях впливають темперамент, рівень тривожності, тип мислення, особливості локусу

контролю, спрямованість характеру.

Узагальнюючи існуючі дослідження з визначення зв'язку особистості та психологічного захисту, можна виділити такі факти, що впливають на формування та функціонування психологічного захисту. По-перше, розвиток останнього особистості визначається специфічною мотивацією у формі різних типів тривоги. По-друге, він формується у загальній структурі особистості як набір захисних механізмів під впливом таких чинників, як темперамент; стрес раннього дитинства; захисні механізми, які використовуються батьками; моделі поведінки із особистого досвіду використання захисних механізмів. По-третє, ці явища можуть бути примітивними і зрілими. Таким чином, дослідники сходяться на думці про те, що специфіка інтерпретації важких ситуацій, а також застосування тих чи інших технік може бути індикатором різних типів особистості.

Проведені дослідження феномена психологічного захисту [14] підтвердили наявність зв'язку між рисами особистості та вибором того чи іншого захисного механізму. Крім цього, було виявлено низку особливостей його динаміки та структури в залежності від стресового досвіду, що переживається особистістю, професії. В результаті було також з'ясовано загальні тенденції серед різних груп піддослідних між об'єктивною адаптованістю суб'єктів та специфікою структури захисних механізмів, що вказує на значну роль психологічного захисту в адаптації особистості. В результаті даних досліджень було виявлено, що кількість захисних механізмів, яка використовується особистістю, визначає рівень її психічного благополуччя та адаптивності. Підвищення дезадаптації людини позначається й на структурі захисних механізмів наступним чином: змінюється їх кількість механізмів, число і жорсткість зв'язків у структурі. Подальші дослідження даного феномена дозволили виявити певні стилі захисної поведінки зі специфічними когнітивними, поведінковими та емоційними складовими. Отримані результати також підтвердили той факт, що вибір механізму психологічного захисту залежить як від зовнішніх чинників, так від внутрішніх (характерологічні особливості) [37].

Сучасне вивчення детермінації поведінки у важких ситуаціях ведеться у

кількох напрямках. Так, Р. Лазарус та С. Фолкмен підкреслюють роль когнітивних конструктів, що зумовлюють способи реагування на життєві труднощі. П. Коста і Р. Маккрей наголошують на впливі особистісних змінних. У. Лер та Г. Томе приділяють велику увагу аналізу важких ситуацій, припускаючи сильний вплив контексту ситуації на вибір стилю реагування. Інтерпретація феноменів захисту та подолання також пов'язана з вивченням індивідуальної поведінки в контексті проблеми стресу [43; 53; 57]. Для нашої роботи висновок про те, що індивід, маючи певний набір особистісних рис, у стресовій ситуації використовуватиме відповідні захисні механізми, дуже важливий. Це пов'язано з тим, що особистісні особливості відіграють значну роль у професійній діяльності як на етапі вибору професії [1], так і на етапі її освоєння та реалізації [3]. У нашому дослідженні ми припустили наявність зв'язку між особистісними особливостями фахівця-психолога, які позитивно впливають на здійснення професійної діяльності та вибором моделі тієї чи іншої захисної поведінки в складних ситуаціях.

У сучасних дослідженнях ролі психологічного захисту у професійній діяльності спостерігається два підходи: розгляд факторів та ситуацій, що провокують виникнення останнього; розгляд психологічного захисту із погляду її у формуванні професійних деструкцій особистості професіонала.

З точки зору першого підходу система психологічного захисту визначається як потужна адаптаційна структура особистості, яка забезпечує здатність людини виробляти адекватні умовам способи поведінки та діяльності на основі властивих їй якостей, а також гармонізувати внутрішній стан людини. Професійна діяльність характеризується великою кількістю ситуацій, що викликають тривогу і занепокоєння, і для того щоб впоратися з цими почуттями, працівник активізує психологічний захист.

Аналіз літератури з тематики професійного шляху особистості дає змогу виділити ті аспекти професійної діяльності, які визначаються дослідниками як найбільш проблемні, конфліктні для працівника (D. Super, C.L. Cooper, F.R. Kets та ін). Умовно фактори, що провокують різні форми психологічного захисту, можна поділити на групи: організаційні (безпосередньо пов'язані з виробничою діяльністю); особистісні (зумовлені особливостями суб'єкта

праці).

При цьому характер, інтенсивність переживання залежатиме від вираженості напруги та суб'єктивного переживання потреби у вирішенні проблеми; від об'єктивних параметрів ситуації (неструктурованість умов, засобів, цілей); від представленості структури ситуації у свідомості особистості; від своїх можливостей (від досвіду вирішення подібних ситуацій, від впевненості у здатності вирішити будь-яку проблему) [55], так само, як і способи психологічного захисту, які застосовують у таких ситуаціях, багато в чому визначаються особистісними особливостями працівника.

Більшість авторів [4; 7; 8; 9; 47 та ін.], які займаються питаннями психологічного захисту в ракурсі професійної діяльності, відзначають її негативний вплив на розвиток фахівця та розглядають даний феномен у контексті дослідження різноманітних деформацій особистості. Під професійними деформаціями розуміються зміни структури діяльності і особистості фахівця, що негативно позначаються на продуктивності його праці, а також взаємодії з іншими учасниками цього процесу [47]. До психологічних детермінантів професійних деструкцій відносяться різні форми психологічного захисту, захисні механізми (заперечення, раціоналізація, витіснення, проекція, ідентифікація, відчуження) [6].

Професійні деформації також формуються під впливом професійної ролі. Дослідники [4; 9; 16; 47 та ін.] відзначають, що найбільшою мірою останні розвиваються у представників соціономічних професій, які постійно взаємодіють з людьми: лікарів, педагогів, психологів, працівників сфери обслуговування та правоохоронних органів, держслужбовців, керівників, підприємців та ін.

У літературі також подано дослідження професійних деформацій психологів. У своїх роботах Мачушник О. Л. [16] розглядає чинники, механізми та результати зміни особистості практичного психолога під впливом професійної діяльності. Ці зміни можна розділити на позитивні наслідки, які вписуються в поняття «особистісного зростання», і негативні, тобто «професійну деформацію» (див. табл. 1).

Аналіз описаних змін особистості психологів під впливом професійної

діяльності дозволяє припустити, що в основі деструкцій лежать такі механізми захисту, як раціоналізація, відчуження, проекція.

Таблиця 1.

Зміни особистості психолога під впливом професійної діяльності

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Більш глибоке розуміння себе, людей і подій, що відбуваються.	Проектування негативної проблеми на себе і своїх близьких.
Аналіз життєвих ситуацій.	Нав'язлива діагностика себе і навколишніх.
Здатність до рефлексії.	Консультування оточуючих.
Навички продуктивного подолання кризових та	Ухвалення ролі «вчителя».
Комунікативні навички.	Зайвий самоконтроль, гіперрефлексія та втрата спонтанності.
Протистояння чужому впливу.	Idea fixe - "робота над собою".
Саморегуляція.	Раціоналізація, стереотипізування та зменшення
Здатність до прийняття та	Пересичення спілкуванням.
Більш широкий погляд на світ, то ранність до «інакомислячих».	Емоційна холодність.
Пізнавальний інтерес.	Цинізм.

У літературі представлені дослідження специфіки системи психологічного захисту у представників різних професій (педагогів, робітників, управлінців, військовослужбовців, співробітників МВС та ін.), описані деякі закономірності його формування під впливом особливостей професійної діяльності. Так, за даними Л.Ю. Суботіної та Коломінського Н.Л. існує наступна залежність: чим вище стресогенний досвід особистості, тим менша кількість захисних механізмів і з малою частотою зв'язків використовує особистість [8; 37]. Це виявляється у зменшенні загальної кількості використовуваних захисних механізмів, зменшення зв'язків між ними та появою діадних об'єднань при розпаді загальної єдиної структури захисту. У нормальних умовах у людини функціонує певна кількка захисних механізмів, які об'єднуються в систему, а велика кількість зв'язків дає змогу змінювати

свою поведінку залежно від ситуації. Так, у представників суб'єкт-суб'єктної діяльності, що передбачає велику варіативність поведінки, у структурі психологічного захисту вдвічі більше зв'язків між захисними механізмами, ніж у представників суб'єкт – об'єктної діяльності.

У контексті досліджуваного питання досить цікавим є дослідження психологічних захистів у процесі професіоналізації вчителів [30]. Рибалкою В. В. встановлено певний зв'язок психологічного захисту із феноменом «психічне вигорання». «Зростання рівня вигорання у вчителів призводить до актуалізації системи психологічного захисту. Чим яскравіше представлено вигорання, тим стабільніший психологічний захист особистості, і тим більше шаблонізованими стають моделі поведінки педагогів. При високому рівні психічного вигорання механізми захисту активні, але вони виконують свою захисну функцію, тобто сприяють зниженню тривожності. Виявлено взаємний вплив вигорання та психологічного захисту на адаптаційний рівень особистості та стан тривоги» [30, с. 132]. За результатами дослідження виявлено захисні комплекси, характерні для певних етапів професійного розвитку вчителів. Так, на етапі роботи до 3 років представлені три захисні комплекси: регресія – придушення-компенсація – психоемоційне виснаження – особистісне віддалення; проекція – компенсація – реактивні утворення. Для вчителів зі стажем роботи від 10 до 15 років характерне використання трьох захисних комплексів: раціоналізація – проекція-заперечення; компенсація – реактивна утворення; раціоналізація – придушення. Для вчителів зі стажем роботи понад 20 років за результатами дослідження характерне використання двох захисних комплексів: усунення – регресія – компенсація – придушення; реактивне утворення – раціоналізація. Єдиним механізмом, що впливає на рівень адаптації на даному етапі професіоналізації, є придушення. Саме цей механізм за результатами дослідження сприяє усуненню дискомфорту.

Подані дослідження свідчать про значну роль психологічного захисту як адаптаційної системи у професійній діяльності. Вона забезпечує зняття емоційної напруги і може запобігати дезорганізації поведінки у разі зовнішніх чи внутрішніх конфліктів.

Діяльність психолога як представника суб'єкт-суб'єктного виду

діяльності має низку особливостей, які висувають особливі вимоги до системи психологічного захисту. Розпочнемо із аналізу видів діяльності психолога [1; 2;4 та ін.]. Діагностична робота підрозділяється на «науково-практичну» та «науково-дослідну». Завдання першої – встановити певні закономірності психічного розвитку клієнта. Мета другої – відповісти на конкретне питання у педагогічній практиці, виявити причини конкретного психологічного явища чи порушення. При цьому діагностика причин не є для фахівця-психолога самоціллю, основне завдання – розробка рекомендацій щодо психічного розвитку та корекції особистості учня чи студента. Розвиваюча діяльність спрямована на створення соціально-психологічних умов цілісного розвитку здобувача освіти, а психокорекційна - на вирішення конкретних проблем навчання, поведінки чи психічного самопочуття останнього. Консультативна робота та просвітництво є третім напрямком діяльності фахівця-психолога. Ця робота спрямована на всіх учасників освітнього процесу спостерігається стійкий інтерес до психологічних знань.

При цьому професійна діяльність психолога визначається такими факторами: висока інформаційна насиченість, робота з негативними емоціями учасників освітнього процесу, висока моральна відповідальність за отриманий результат, часте виникнення стресових ситуацій, необхідність одночасного виконання великої кількості завдань, неможливість алгоритмізації діяльності, несформульованість оціночних критеріїв тощо. Крім цього, психолог освітнього закладу як співробітник організації перебуває у постійній взаємодії з колегами-педагогами та керівництвом, що потребує високої комунікативної компетентності та адаптивності. Відтак, основна функція психологічного захисту особистості – регулювання емоційного стану суб'єкта та адаптація його до умов та змісту діяльності.

Основними структурними компонентами діяльності психолога є такі психологічні утворення, як мета, мотивація, інформаційна основа, прийняття рішень, програма діяльності, індивідуально – психологічні властивості суб'єкта, психічні процеси, а також механізми контролю та корекції. Оскільки психологічний захист виконує функції, необхідні для ефективного виконання професійної діяльності психолога, він може стати повноцінним компонентом

цієї системи.

При реалізації консультативного, психокорекційного та розвиваючого напрямів діяльності, робота з психологічним захистом клієнтів (тут і далі клієнти – учасники освітнього процесу, тобто учні, батьки, вчителі) є основною метою діяльності фахівця-психолога на етапі формулювання запиту та подальшого опрацювання проблематики .

З часів З. Фрейда проблема опору зайняла центральне місце в теорії та практиці психотерапії та консультування. Майже у всіх концепціях опір сприймається як перешкода у здійсненні професійної діяльності. психологічної роботи. Так, початок процесу консультування, зазвичай, викликає тривогу, оскільки людина відчуває, що її світогляд, система оцінок може бути зруйновані зовнішнім впливом. У цьому випадку опір – форма прояву природного захисту людини, спроба зберегти звичний спосіб її існування [14]. З боку психолога робота з опором клієнта є емоційно-затратним аспектом діяльності, який потребує регулювання власної поведінки та емоцій, що, своєю чергою, неможливо без участі системи психологічного захисту.

Енергетичною основою будь-якої діяльності є мотивація. Вплив психологічного захисту на цей процес полягає у тому, що кожен фахівець зорієнтований, насамперед, на самозбереження у діяльності, на вибудовування роботи з оптимальним балансом вкладених зусиль і прогнозованого результату. Таким чином, психологічний захист сприяє адаптації ресурсів фахівця до завдання, що стоїть перед ним.

Для досягнення поставленої мети потрібна інформація. Сукупність даних є інформаційною основою діяльності. У самому визначенні захисного механізму як процесу інтрапсихічної адаптації особистості під дією підсвідомої переробки інформації, що надходить ззовні, закладено ідею його впливу на якість отриманих даних. Психологічна система вбудовується у цей структурний компонент лише на рівні окремих механізмів. Так, наприклад, механізм проєкції відіграє провідну роль у процесі консультування, адже на його початку не може відбуватися адекватна емоційна взаємодія без урахування переносу та контрпереносу [17].

У консультуванні цінність перенесення дуже велика. Він дозволяє

зрозуміти, як ранній досвід клієнта, пов'язані з значними особистостями (батьки, близькі), впливає на реакції сьогодення. Контрперенос – ще більш універсальне явище у психологічному консультуванні. Незалежно від зрілості особистості консультанта, він – людина, і неодмінно має невирішені внутрішні конфлікти. Болючі теми і породжують контрперенос, якщо клієнт мимоволі їх зачіпає.

C.J. Gelso та B.C. Fretz [42] розрізняють широке та класичне визначення контрпереносу. Перше охоплює всі емоційні реакції консультанта та клієнта, друге ж характеризує контрперенос як реакцію у відповідь на перенос клієнта. На думку Volger N. [41], відчуття, які консультант відчуває стосовно клієнта, є частиною проблематики клієнта. Інакше кажучи, те, що відчуває психолог у процесі консультування, може бути частиною комунікації клієнта (як усвідомленої, і несвідомої). На основі цієї інформації формулюється програма діяльності, і ухвалюються рішення. З огляду на високу моральну відповідальність фахівця перед клієнтом за результат роботи ці етапи діяльності пов'язані з переживанням почуття тривоги та хвилювання. Таким чином, система психологічного захисту спрямована на зниження тривоги та стабілізацію психоемоційного стану психолога.

Отож, найбільш повно психологічний захист представлений у підсистемі професійно важливих якостей, оскільки він вбудований в структуру особистості. Взаємини між особистістю та психологічним захистом носять взаємний характер – механізми захищають особистість, а особистість визначає, які механізми буде використано для захисту.

2.2. Підходи до вивчення професійно важливих якостей та діяльності психолога освітнього закладу.

Професія «психолог освітнього закладу» досить молода і зараз перебуває у стані розвитку, розширення функціональної спрямованості у зв'язку з запровадженням нових стандартів освітньої діяльності.

Історично, перші спроби практичного використання психології у навчанні та вихованні дітей у нашій державі пов'язані з педологією, у межах

якої вперше надавалася психологічна допомога школі у вирішенні проблем виховання та навчання [31]. Основним завданням педолога було тестування дитини з метою виявлення ступеня оволодіння ним певних знань, умінь та навичок. При цьому психологічна діагностика носила більшою мірою констатуючий характер, реальної користі для педагогів та учнів не мала, що й спричинило ліквідацію педологічної служби зі сфери освіти. Тільки з кінця 60-х років ХХ ст. в Україні (на той час у складі Радянського союзу) відновився активний пошук форм практичної участі психологів у роботі школи. Це стало можливим тому, що в психології та педагогіці виникли необхідні теоретичні та практичні передумови, наприклад, впровадження системного підходу до психологічного та педагогічного аналізу процесів розвитку особистості тощо. Напочатку 90-х років було розпочато експеримент із запровадження у школу посади психолога. На основі результатів цього експерименту було розроблено «Положення про психологічну службу народної освіти» [39]. Таким чином, стала очевидною необхідність функціонування психологічної служби у системі освіти [32].

Сучасний стан педагогічної психології дає змогу чітко визначити предмет, цілі та завдання шкільної психологічної служби, вирішити низку питань, пов'язаних з її науковим та методичним забезпеченням, визначити зміст та форми роботи шкільного психолога, його основні функції, права та обов'язки, розробити систему ПС в системі освіти.

Сучасне розуміння змісту діяльності психолога освітнього закладу полягає в супроводі дитини в процесі навчання. «Супровід – це система професійної діяльності психолога, спрямована на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання та особистісного розвитку дитини в ситуаціях освітньої взаємодії» [19, с. 90]. Очевидно, що психологічний супровід здобувачів освіти здійснюється через психолога, що дозволяє розглядати особистість фахівця важливим інструментом виховного впливу.

Увага до проблеми формування та розвитку професійно важливих якостей психолога в системі освіти зросла з середини 1990-х р.р., коли стало очевидним, що вітчизняна теорія та практика не мають чітких орієнтирів щодо

цього питання.

Визначення професійно важливих якостей психолога освітнього закладу ускладнюється тим, що це комплексна професія. Вона поєднує у собі завдання двох професій, отже, і необхідність наявності якостей, необхідних вирішення цих завдань. Таким чином, при формуванні теоретичної моделі ПВЯфахівця-психолога ми ґрунтувалися на представлених у літературі дослідження як педагогів та і психологів. Під поняттям *«професійно важливі якості»* частіше всього розуміються індивідуально-психологічні якості та властивості особистості, що визначають можливість успішного виконання професійної діяльності. При цьому вважається, що у ролі ПВЯ можуть виступати *«загальносоматичні (конструкційні) і нейродинамічні властивості людського організму, властивості психічних процесів, спрямованість особистості, її потреби, інтереси, світогляд і переконання, моральні якості»* [40, с. 44].

Отож, насамперед, визначимося з професійно важливими якостями педагога. У вітчизняній педагогічній психології ця проблематика стала предметом спеціального теоретичного та експериментального дослідження.

Так, Рибалка В. В. [30] виділяє три основні аспекти професійної діяльності вчителя: власне педагогічна діяльність, педагогічне спілкування та особистість педагога. Відтак у якості ПВК останнього автором визначаються: педагогічна ерудиція; педагогічне цілепокладання; педагогічне (практичне та діагностичне) мислення; педагогічна інтуїція; педагогічна імпровізація; педагогічна спостережливість; педагогічний оптимізм; педагогічна винахідливість; педагогічне передбачення та педагогічна рефлексія.

У моделі особи вчителя, описаної Подоляк Л.Г. [28], виділено дві групи педагогічних здібностей: проектувально-гностичні (педагогічне цілепокладання, педагогічне мислення) та рефлексивно-перцептивні (педагогічна рефлексія, педагогічний такт, педагогічна спрямованість).

Методологічною основою представлених структур професійно важливих якостей і здібностей педагога є схема *«діяльність – спілкування – особистість»*.

Досліджуючи дану проблематику Кокур О.М. [7] виділяє термінальні та інструментальні професійні здібності. Перші, які що підвищують

конкурентоспроможність, передбачають у своїй структурі переважання опірності до виснаження емоційних ресурсів та розвитку синдрому емоційного вигорання. Другі ж поділяються на дві групи: загальні (перцептивні) та спеціальні (емоційні, вольові, мнемічні, атенційні, здібності до подання (уяви)).

Особливістю даного підходу є виділення окремої структури в комплексі професійних здібностей, що відповідає за профілактику синдрому професійного вигорання. Отже, огляд підходів до визначення ПВЯ педагога в контексті нашого дослідження дає змогу відзначити такі якості: комунікативні якості, педагогічну рефлексію, регуляційна складова в структурі професійних здібностей.

Визначення найбільш важливих для ефективного надання психологічної допомоги якостей – одна з проблем, що мають тривалу історію в психології. Нині розробляються різні моделі ПВЯ психологів. Белей М.Д., Белякова С. М., Бондар В.І., Мова Л.В. запропонували класифікацію моделей спеціальних здібностей та особистісних якостей, що впливають на ефективність діяльності психолога: компонентні, структурні, системні, прогностичні.

Компонентні моделі будуються на основі досвіду авторів, і є своєрідним списком професійно значущих якостей. Подібний підхід дуже поширений у зарубіжній літературі з психотерапії та психологічного консультування.

Л. Волберг, аналізуючи діяльність психотерапевтів, виділяє такі якості, як чуйність, об'єктивність, гнучкість, емпатія і відсутність власних серйозних проблем. До шкідливих для консультанта рис він відносить авторитарність, пасивність і залежність, замкнутість, схильність використовувати клієнтів для задоволення своїх потреб, невміння бути терпимим до різних спонукань з боку останніх.

Дж. Бьюджентал називає автентичність визначальною якістю психотерапевта. Він виділяє три основні ознаки автентичного існування: повне усвідомлення теперішнього моменту; вибір способу життя зараз; ухвалення відповідальності за свій вибір.

К. Шнейдер називає зрілість консультанта як основну професійно важливу якість. На думку автора, зрілість консультанта включає наступні характеристики: особисту зрілість (успішне вирішення власних життєвих

проблем), соціальну зрілість (здатність допомогти іншим людям терпимість і щирість по відношенню до клієнтів).

Р. Мей зазначає такі якості ефективного консультанта: прихильність до людей, вміння почуватися вільно у суспільстві, здатність до емпатії, доброзичливість до людей. А Р. Кочунас наголошує, що основним засобом, що стимулює вдосконалення особистості клієнта, є особистість консультанта. У своїх роботах він на основі огляду джерел літератури про властивості особистості, які необхідні консультанту, щоб надавати допомогу, представив модель особистості ефективного консультанта. Основними чинниками цієї динамічної моделі стали:

- автентичність (здатність бути самим собою і у своїх безпосередніх реакціях, і в цілісній поведінці);
- відкритість власного досвіду (прояв терпимості до власних емоційних реакцій та реакцій клієнта);
- розвиток самопізнання (здатність до реалістичної самооцінки);
- сила особистості та ідентичність (наявність внутрішньої позиції);
- толерантність до невизначеності (впевненість у своїй інтуїції, переконаність у правильності прийнятих рішень та здатність ризикувати);
- прийняття особистої відповідальності (розуміння консультантом своєї відповідальності);
- глибина відносин із іншими людьми (здатність до безоцінного сприйняття людей, їх почуттів, поглядів);
- постановка реалістичних цілей (адекватність оцінки своїх можливостей);
- емпатія (здатність до розуміння емоційного стану іншої людини у вигляді співпереживання) [40].

Прикладом компонентної моделі може бути професіограма професії "Психолог", запропонована Кокун О.М. [7]. Авторкою було виділено такі особистісні особливості, професійні вміння: прагнення зрозуміти позицію іншого; дружелюбність; товариськість; здатність стати лідером; ввічливість; керівництво здоровим глуздом; життєрадісність; терплячість, завзятість; почуття відповідальності; здатність виконувати різноманітну роботу;

ентузіазм у праці; ретельність дій; самостійність суджень; акуратність та послідовність у роботі; здатність до планування свого майбутнього; здатність до усних висловлювань; хороша пам'ять; здатність навчати інших; вміння піклуватися про людей.

Структурні моделі відрізняються тим, що авторами виділяються комплексні здібності, що визначають ефективність діяльності психолога в цілому. Приміром, Бондаренко З. П. як таку здатність називає «талант спілкування», який складається з низки особливостей особистості, які поєднуються в блоки якостей [5]: здатність до повного та правильного сприйняття об'єкта, спостережливість, швидка орієнтація в ситуації, здатність до образного та якісного аналізу; здатність до розуміння внутрішніх властивостей та особливостей суб'єкта, психологічна інтуїція, заснована на загальній ерудиції та гуманістичній спрямованості; здатність до співпереживання, емпатія, повага до людини, готовність допомогти, здатність до співчуття; здатність до самоаналізу, рефлексія, інтерес до власної особистості та особистості інших людей; здатність керувати самим собою та процесом спілкування, вміння слухати, вибудовувати контакт, розрядити напруженість, вміння знайти підхід до людей, уважність, тактовність.

У *системних моделях* складові ПВЯ виводяться з характеристик більш складних систем, у яких психологічна діяльність є складовою. Як приклад автори [3] наводять теорію Дж. Холланда. Діяльність психолога, як і педагога належить до соціального типу професій, і, отже, ефективний фахівець повинен також мати важливі для соціального типу якості: соціальну відповідальність, потребу у взаємодії, вербальні здібності, емоційність і активність тощо.

У *прогностичних моделях* головні компоненти професійних здібностей виводяться за допомогою кореляційного аналізу показників виразності певних властивостей особистості. Одна з таких моделей заснована на основі опитувальника рис особистості Р. Кеттелла та показників ефективності роботи фахівця. За результатами дослідження було складено рівняння регресії для успішного психотерапевта та психодіагноста. Загалом прогноз успішності фахівця тим краще, чим вищі оцінки він отримує за факторами «А» – потреба у спілкуванні, «N» – почуття дистанції, «В» – вербальний інтелект, «Н» –

нечутливість до соціальної загрози [54].

Запропоновані підходи поєднує те, що дослідження, що становлять основу вказаних моделей, проводилися на успішних психологах, працівниках соціальної сфери.

У вивченій літературі на тему ПВЯ психологів більшість авторів підкреслюють значимість ціннісних орієнтацій фахівця, його установок щодо клієнтів. Найбільш повно такий аксеологічний підхід подано в «етичних кодексах» психологів [10].

Ряд авторів [7; 16] відзначають значні труднощі у складанні моделі ефективного психолога через те, що багато ПВЯ не піддаються кількісному виміру. А щодо оцінки цих якостей клієнтами – у психотерапії поширена думка, що для кожної категорії клієнтів існує своя категорія консультантів. Тому створення еталонної моделі особистості фахівця-психолога дуже проблематичне. Ці автори пропонують перелік антипрофесійно важливих якостей, серед них: ненависть до людей, відверте психічне нездоров'я, невміння спілкуватись, нездатність вибудувувати стосунки на взаємній повазі. Очевидно, що цей перелік антипрофесійно важливих якостей далеко не вичерпний, і носить загальний характер для всіх професій суб'єкт суб'єктного типу.

Проведений аналіз підходів до дослідження ПВК психолога дає змогу виділити низку комплексних характеристик особистості психолога системи освіти, необхідних для його ефективної діяльності. По-перше, це якості, що забезпечують конструктивну комунікацію та сприяють встановленню контакту з клієнтом, по-друге, ціннісні установки психолога щодо клієнта (безоцінність у прийнятті, повага тощо), по-третє, якості, що забезпечують адекватну самооцінку консультанта та її розуміння себе, по-четверте, якості, що визначають зрілість консультанта – відповідальність, гнучкість, інтернальність локус – контролю.

Грунтовний аналіз вищезначеного матеріалу дає змогу перейти до аналізу професійно важливих якостей фахівця-психолога освітнього закладу. У науковій літературі хоча і зустрічаються такі описи, але вони не завжди достатньо системні та ґрунтовні.

Так, Белякова С. М. [2] виділяє такі характеристики психолога, котрий працює в системі освіти: широта інтересів і незалежність поглядів, готовність до контактів та вміння їх підтримувати, вміння емоційно притягувати до себе людей, прагнення до пізнання себе та інших, здатність зберігати емоційне самовладання при спілкуванні, усвідомлення меж своєї професійної компетенції, підвищене почуття відповідальності за свої дії, слова; здатність передбачати, які наслідки спричинить окремий вчинок чи поведінка загалом.

Авторка підкреслює, що високий професійний рівень психолога включає «знання психології, бездоганне володіння різноманітними психологічними техніками, методиками, діагностичними засобами, розвинутою розум і непересічність особистості» [2, с. 17].

У більшості робіт з педагогічної психології наголошується на необхідності побудови роботи з учнями на основі принципів гуманістичної психології. Яскравим прикладом цієї позиції є опис Бондар В.І. [4] універсальних принципів роботи фахівця-психолога:

- гуманізм - повага особистості та прав суб'єктів освітнього процесу, визнання їх особистісного зростання пріоритетним напрямом та головною метою роботи психолога;
- екологічність - відмова від будь-яких форм експансії, забезпечення безпечної атмосфери спілкування;
- демократичність - прагнення зайняти позицію рівноправної співпраці, партнерства та співучасті з батьками, дітьми та педагогами;
- конструктивність - робота психолога спрямована не на виявлення помилок, порушень, а на пошук ресурсів для розвитку та вдосконалення освітнього процесу;
- відкритість – дії психолога здійснюються гласно, відкрито;
- зрозумілість та прийнятність для працівників освіти методів, що застосовуються психологом;
- конфіденційність - результати роботи психолога не можуть бути оприлюднені без згоди того, хто взаємодіяв з ним.

Слід зазначити, що ці положення відображені на етичному кодексі психолога. Отже, гуманістична спрямованість особистості фахівця-психолога

є невід'ємною частиною його системи ПВЯ.

У літературі трапляються практичні дослідження даної проблематики. Так, Кокун О.М. [8] розроблена модель ПВЯ психолога, що надає консультативну допомогу в системі освіти, що складається з трьох блоків особистісних якостей. Перший блок – властивості, що визначають спрямованість особистості психолога у системі освіти у спілкуванні з учасниками освітнього процесу – альтруїстична установка і високий рівень емпатії. Другий блок – інтелектуальні здібності психолога, що дозволяють здійснювати конструктивне спілкування – соціальний інтелект. Третій блок – якості та властивості особистості фахівця, що дозволяють йому надавати позитивний вплив на суб'єктів освітнього процесу – соціальна фасилітативність.

У дослідженнях Мови Л.В. [18] представлено дослідженням інваріантних ПВЯ психолога - сукупності знань, умінь, навичок, соціально затребуваних якостей і здібностей особистості фахівця, що дозволяють йому успішніше вирішувати актуальні завдання у всіх напрямках професійної діяльності.

До складу інваріантних ПВЯ увійшли двадцять якостей, розділених по шести компонентах, відповідно до розробленої авторами моделі: *емоційному* (емпатія, емоційна стійкість, самостійність у прийнятті рішень); *комунікативному* (комунікативність, лідерство); *гностичному* (знання змісту діяльності фахівця-психолога, вміння та навички психолого-педагогічної роботи, інтелектуальність, винахідливість і гнучкість мислення, здатність до творчого застосування професійного досвіду, загальна культура); *мотиваційному* (оптимістичність, працьовитість, гуманність); *практичному* (організованість, відповідальність, ініціативність, спрямованість); *рефлексивному* (здатність до саморегуляції, адекватної самооцінки, чесність).

Аналіз представлених підходів до визначення професійно важливих якостей фахівця-психолога показав різноманітність напрямів вивчення даної проблематики. Для усунення наявних суперечностей та продуктивної роботи над тематикою кваліфікаційного дослідження нами була обрана теоретична модель особистісних якостей та здібностей психолога освітнього закладу, яка

на нашу думку, є оптимальною. У цій моделі виділено чотири блоки ПВЯ (табл. 2).

Перший блок – когнітивний. У нього входить професійна підготовка: теоретичні знання та практичні вміння фахівця, володіння психологічним інструментарієм, а також якості, що забезпечують здатність до пізнання та самопізнання (креативність, рефлексивність). Даний блок визначає ерудованість фахівця, швидку орієнтацію в ситуації, здатність до образного та якісного аналізу, до повного та правильного сприйняття об'єкта, спостережливість, здатність до самоаналізу.

Другий блок – ціннісно-мотиваційний: професійні наміри фахівця, його соціальні установки, спрямованість особистості (автентичність, поділ цінностей особистості, що самоактуалізується, віра в можливості людини, відповідальність, гуманність). Цей блок визначає зрілість психолога та його професійної позиції.

Таблиця 2.

Модель професійно важливих якостей психолога освітнього закладу

	Складові	Функція блоку ПВЯ	Характеристики, що діагностуються
	Професійна підготовка: теоретичні знання та практичні вміння фахівця, володіння психологічним інструментарієм. Особистісні якості, що забезпечують здатність до пізнання та самопізнання.	Даний блок визначає швидку орієнтацію в ситуації, здатність до образного та якісного аналізу, до повного і правильного сприйняття об'єкта, ерудованість спостережливість, здатність до самоаналізу.	Креативність. Рефлексивність. Потреба у пізнанні.
	Професійні наміри психолога. Соціальні установки. Спрямованість особистості.	Цей блок визначає зрілість фахівця-психолога та його професійну позицію.	Прийняття гуманістичних - цінностей. Погляд на природу людини. Автономність. Прихильність.

	Якості, що забезпечують конструктивну комунікацію, сприяють встановленню контакту з клієнтом, формуванню відносин із колегами.	Даний блок визначає здатність вибудувати контакт, уміння слухати, знайти підхід до людей, уважність, тактовність.	Спонтанність. Саморозуміння. Автосимпатія. Контактність. Гнучкість у спілкуванні. Екстраверсії. Експресивність.
	Особистісні якості (емоційна стійкість, самоконтроль). Підсистема стабілізації. Підсистема подолання.	Цей блок визначає вміння вибудувати адекватну систему психологічного захисту.	Механізми психологічного - захисту. Копінг - стратегії. Емоційна стійкість. Самоконтроль.

Третій блок – комунікаційний. Він представлений якостями, що забезпечують конструктивну комунікацію, сприяють устанавленню контакту з усіма учасниками освітнього процесу (спонтанність, сензитивність, товарицькість, гнучкість поведінки у ситуації спілкування, самоповагу, самоприйняття, екстраверсія, експресивність). Цей блок визначає здатність вибудувати контакт, знайти підхід до людей, уважність, тактовність.

Четвертий блок – регуляційний. Представлений такими якостями, як емоційна стійкість, самоконтроль, здатність керувати самим собою в процесі спілкування, здатність до самозбереження. Цей блок визначає вміння вибудувати адекватну систему психологічного захисту. Відповідно до сучасних уявлень про психологічний захист особистості, слід розглядати дві підсистеми психологічного захисту – підсистему стабілізації, в основі якої лежать класичні захисні механізми, та підсистему подолання, яку складають копінг-стратегії.

Виділення регуляційного блоку ПВЯ засноване на дослідженнях ролі психологічного захисту у професійній діяльності представників суб'єкт – суб'єктних видів діяльності, що демонструють позитивний зв'язок захисту з адаптацією, ефективністю професійної діяльності, а також із вмінням «зберігати емоційне самовладання» [36], здатності до профілактики професійного вигорання, саморегуляції у професійній діяльності.

Особливість запропонованої теоретичної моделі професійно важливих

якостей фахівця-психолога в системі освіти полягає в тому, що в ній представлений регуляційний блок, що включає компоненти системи психологічного захисту. Конструктивність цієї теоретичної моделі перевірятиметься в емпіричній частині роботи.

Висновок до розділу 2.

1. Становлення та розвиток особистості у професії – складний, динамічний та довготривалий процес. Т. з. професіоналізація реалізується протягом усього професійного шляху особистості, який має певні етапи, періоди, стадії на кожній з яких формується не лише набір необхідних компетентостей, а й вдосконалюються особистісні якості фахівця.

2. Провідним компонентом особистості професіонала є побудова системи професійно важливих якостей (ПВЯ), яка забезпечує необхідний рівень професійної продуктивності, професійної ідентичності та професійної зрілості фахівця.

3. Психолог освітнього закладу – складна посада, адже вимагає досконалого знання не лише всієї специфіки функціонування освітньої системи та взаємовідносин між її учасниками, а й особливих професійних навичок, які убезпечать від швидкого емоційного вигорання та розвитку інших особистісних деструкцій.

4. В такому контексті виявлено та обґрунтовано значення психологічного захисту як важливого компонента психологічної системи діяльності психолога освітнього закладу, що сприяє ефективній реалізації його професійних функцій.

4. Грунтуючись на аналізі літератури з питань ПВЯ психолога, який працює в системі освіти, було сформульовано теоретичну компонентну модель, яка складається з чотирьох блоків. Когнітивний блок представлений теоретичними знаннями, практичними вміннями, володінням психологічним інструментарієм та якостями, що забезпечують здатність до пізнання та самопізнання (креативність, рефлексивність тощо). Ціннісно-мотиваційний блок представлений професійними намірами педагога-психолога, соціальними установками, спрямованістю особистості педагога-психолога (автентичність,

відповідальність, гуманність тощо). Комунікаційний блок представлений якостями, що забезпечують конструктивну комунікацію (спонтанність, товариськість, гнучкість поведінки тощо). Регуляційний блок представлений такими якостями як емоційна стійкість, самоконтроль. Саме цей блок визначає вміння вибудувувати адекватну систему психологічного захисту, що складається з підсистеми стабілізації, в основі якої лежать класичні захисні механізми та підсистеми подолання, яку складають копінг-стратегії.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ЯК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВОЇ ЯКОСТІ ПСИХОЛОГА ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

3.1. Організація та методи емпіричного дослідження

Проведений теоретичний аналіз дозволив сформулювати ряд висновків щодо феномену психологічного захисту та його ролі в системі професійної діяльності психолога освітнього закладу. По-перше, психічно здорові люди мають певний набір захисних механізмів і стратегій долаття, що становлять у своїй сукупності систему психологічного захисту. По-друге, наявність останніх забезпечує гнучкість і поліваріативність їх поведінки й у кінцевому підсумку сприяють нормальній адаптації. По-третє, психологічний захист вбудований у структуру особистості, в тому числі структуру професійно важливих якостей (на рівні регуляційного блоку) і має стійкі зв'язки із особистісними рисами. По-четверте, психологічний захист реалізує функції адаптації та регулювання суб'єкта праці до професійної діяльності. По-п'яте, характер професійної діяльності (стресостійкість, спрямованість тощо) впливає на структуру психологічного захисту.

Всі ці аспекти яскраво проявляються у діяльності психолога освітнього закладу. Дані висновки дають змогу сформулювати гіпотезу дослідження щодо того, що психологічний захист особистості психолога вбудована у психологічну систему діяльності лише на рівні ПВЯ, виконуючи регуляційну функцію.

Для перевірки даного припущення було організовано та проведено порівняльне дослідження, де критерієм підбору груп випробуваних було визначено стаж роботи. Таким чином, у дослідженні брало участь три групи (30 осіб) психологів різних освітніх закладів (шкіл, освітніх закладів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, дошкільних освітніх закладів, центрів психолого-педагогічної, медичної та соціальної допомоги) м. Тернополя, які проходили підвищення кваліфікації на базі Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти (ТОКІППО). Вік учасників – від 21 до 57 років, освіта вища (психологічна, педагогічна з перепідготовкою за курсом «Психологія»), стаж роботи від 1 до 20 років. Вони утворили 3 експериментальні групи, які були сформовані відповідно до стажу роботи на посаді психолога освітнього закладу, а саме:

- 1) з досвідом роботи за фахом від 0 до 5 років (стадія професійної адаптації);
- 2) з досвідом роботи за фахом від 5 до 10 років (стадія первинної професіоналізації);
- 3) з досвідом роботи за фахом від 10 до 20 років (стадія вторинної професіоналізації);

Методи дослідження. Вибір методів дослідження зумовлений вимогою найповнішого виконання поставлених завдань:

- теоретичний аналіз психологічної, педагогічної, соціально-психологічної, психотерапевтичної літератури;
- батарея психодіагностичних методик: методика дослідження психологічних механізмів захисту (Додаток А), опитувальник «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (Д.А. Джеймс, С. Норман, М.І. Паркер, Д.Ф. Ендлер) (Додаток Б), п'ятифакторний особистісний опитувальник Р. МакКрай-П. Коста («Велика п'ятірка») (Додаток В), опитувальник «Самоактуалізаційний тест» (САТ) (Додаток Г), діагностика особистісної та групової задоволеності роботою (Додаток Д), методика вимірювання рівня рефлексивності особистості (Додаток Е).

Опис інструментарію.

1. Оригінальна методика на діагностику психологічних механізмів.

Методика складається з 63 тверджень, містить 5 варіантів відповіді: «абсолютно невірно», «швидше невірно», «щось середнє», «швидше вірно», «абсолютно вірно». Відповіді переводяться в бали: «абсолютно неправильно» – 1 бал; "Швидше неправильно" - 2 бали; «щось середнє» – 3 бали; "скоріше вірно" - 4 бали; "абсолютно вірно" - 5 балів.

Максимальна кількість балів, які міг отримати учасник за однією шкалою, становить 35, за тестом загалом – 315; мінімальний – за однією шкалою – 7, за тестом – 63. За ключом підраховується бал і переводиться в стени, на підставі яких і визначається рівень використання даного механізму захисту особистості.

Вибір цієї методики обумовлений її валідністю, надійністю, а також різноманітністю діагностованих механізмів психологічного захисту: витіснення, регресія, реактивні утворення, раціоналізація, заміщення, заперечення, проєкція, компенсація, сублімація.

2. *Опитувальник «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (С. Норман, Д.Ф. Ендлер, Д.А. Джеймс, М.І. Паркер).*

Опитувальник складається з 48 тверджень – заданих реакцій на стресові ситуації, і спрямований на визначення домінуючих копінг-стратегій. Відповіді переводяться у бали: «ніколи» – 1 бал; "рідко" - 2 бали; "іноді" - 3 бали; "найчастіше" - 4 бали; "дуже часто" - 5 балів. Максимальна кількість балів, які міг отримати учасник за однією шкалою, становить 80, мінімальна – за однією шкалою – 5.

Вибір опитувальника зумовлений тим, що він діагностує основні копінг-стратегії (копінг, спрямований на вирішення завдання, копінг, зорієнтований на емоції, копінг, зорієнтований на уникнення, копінг, зорієнтований на відволікання). Дослідження системи психологічного захисту особистості передбачає вивчення і базових, більшою мірою використовуваних несвідомо, захисних механізмів і усвідомлених стратегій додання важких життєвих ситуацій.

3. *П'ятифакторний особистісний опитувальник МакКрай – П. Коста («Велика п'ятірка»).*

П'ятифакторний тест-опитувальник являє собою набір з 75 парних,

протилежних за своїм значенням, стимульних висловлювань, що характеризують поведінку людини. Стимульний матеріал має п'ятиступінчасту оціночну шкалу Р. Лайкерта (-2; -1; 0; 1; 2), за допомогою якої можна вимірювати ступінь виразності кожного з п'яти факторів (екстраверсія – інтроверсія; прихильність – відстороненість; самоконтроль – імпульсивність; емоційна нестійкість – емоційна стійкість; експресивність – практичність).

П'ятифакторний особистісний опитувальник Р. МакКрай - П. Коста використовувався в дослідженні з метою діагностики професійно важливих якостей фахівців-психологів, а саме: екстраверсія / інтроверсія, прив'язаність / відсторонення, самоконтроль / імпульсивність, емоційна стійкість / емоційна нестійкість, експресивність / практичність. Таким чином, використання даного опитувальника дало змогу оцінити професійно важливі якості, що становлять комунікативний, ціннісно-мотиваційний та регуляційний блоки системи ПВЯ учасника.

4. «Самоактуалізаційний тест» (САТ).

Опитувальник містить 100 пар тверджень. Респонденту пропонується вибрати те з них, яке є найбільш типовим для характеристики його поведінки. Опитувальник містить шкали: самоактуалізація, орієнтація в часі, цінності, погляд на природу людини, потребу в пізнанні, креативність (прагнення до творчості), автономність, спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність, гнучкість у спілкуванні. Кількість балів, набраних індивідом за кожною шкалою, дає уявлення про виразність у нього певних якостей особистості, що самоактуалізується.

Максимальна кількість балів, які міг отримати випробуваний за однією шкалою, становить 15 (за винятком шкали «Самоактуалізація», де максимальний бал – 100, а мінімальний – 0), мінімальний бал за однією шкалою – 0. Сума балів за кожною шкалою підраховується у відповідність стві з ключем.

Ця методика використовується в дослідженні для досягнення двох цілей. По-перше, для визначення параметра самоактуалізації як критерія професійного становлення людини, а саме, підсистеми професійної зрілості. По-друге, для діагностики особистісних якостей, так як за результатами

тестування можна визначити рівень виразності особистісних параметрів, що відповідають виділеним блокам у теоретичній моделі професійно важливих якостей.

5. *Діагностика особистісної та групової задоволеності роботою.*

Опитувальник містить 14 тверджень, що стосуються ставлення до трудової діяльності. Підсумковий показник може коливатися від 14 до 70 балів. 1 – Цілком задоволений. 2 – Задоволений. 3 – Не цілком задоволений. 4 – Не задоволений. 5 – Вкрай незадоволений.

Цей тест був застосований для діагностики параметра задоволеності працею як критерію професійної ідентичності в процесі професіоналізації.

6. *Методика виміру рівня рефлексивності особистості [52].*

Опитувальник являє собою 27 тверджень, що характеризують особливості поведінки індивіда.

Методика вимірювання рівня рефлексивності особистості використовувалася в дослідженні з метою діагностики рефлексивності як когнітивної складової ПВЯ фахівця-психолога, а також для визначення ступеня вираженості одного з критеріїв професіоналізації, оскільки у підсистемі професійної зрілості системоутворюючим компонентом виступає професійна рефлексія, основою якої є рефлексивність як метакогнітивна властивість психіки.

3.2. Організованість та специфіка професійно важливих якостей психолога освітнього закладу, що знаходяться на різних етапах професіоналізації.

В рамках проведеного дослідження розглядалися структури професійно важливих якостей психологів освітніх закладів на різних етапах професійного розвитку.

Інтерпретація та аналіз отриманих результатів зроблено у відповідності з наступною схемою:

- послідовний опис блоків ПВЯ фахівців-психологів кожному етапі професіоналізації з акцентом на регуляційної функції системи психологічного

захисту;

- опис характерних для кожного етапу моделей захисної поведінки.

Модель захисної поведінки, являє собою структуру, що складається з захисних механізмів, копінг-стратегій і регуляційних якостей особистості, адаптивну до широкого діапазону варіативності зовнішніх і внутрішніх умов існування особистості;

- опис динамічних перетворень системи психологічного захисту у процесі професіоналізації фахівців-психологів.

Аналіз організованості та специфіки професійно важливих якостей психолога освітнього закладу на етапі професійної адаптації

(з досвідом роботи за фахом від 5 до 10 років)

Стадія *професійної адаптації*, що триває протягом перших п'яти років професійної діяльності, має низку особливостей. Для молодих фахівців кардинально змінюється професійна ситуація розвитку: новий колектив, ієрархічна система виробничих відносин, інша соціальна роль та новий вид провідної діяльності. Відбувається порівняння реального професійного життя з наявними уявленнями та очікуваннями, що може стати основною причиною професійної кризи [8]. Разом з цим продовжуються професійні спроби себе у професії. Накопичується досвід, систематизуються отримані знання, реалізується їх застосування на практиці. Відбуваються трансформації у структурі ПВЯ як невід'ємний аспект професіоналізації.

За результатами теоретичного аналізу в системі ПВЯ фахівця-психолога виділено такі блоки: когнітивний (потреба в пізнанні, креативність, рефлексивність), ціннісно-мотиваційний (цінності, погляд на природу людини, автономність, прихильність), комунікаційний (спонтанність, саморозуміння, контактність, гнучкість у спілкуванні, екстраверсія, експресивність), регуляційний (параметри: механізми психологічного захисту, копінг – стратегії, емоційна стійкість, самоконтроль).

Результати дослідження дають змогу охарактеризувати *когнітивний блок психологів освітнього закладу з досвідом роботи від 0 до 5 років* наступним чином: яскраво виражений компонент креативності, як творчої спрямованості особистості, середні показники рефлексивності, як здатності до

самосприйняття змісту власної психіки та його аналізу, здатності до розуміння інших людей, і потреби у пізнанні.

На нашу думку, середній показник потреби у пізнанні у поєднанні з високими показниками креативності пояснюються тим, що молодим фахівцям властиво на початкових етапах професійного розвитку орієнтуватися на знання, отримані у навчальних закладах вищої освіти або на курсах професійної перепідготовки. Оскільки власного досвіду вирішення будь-яких професійних ситуацій молодим фахівцям не вистачає – єдиним способом оперативного реагування на професійні ситуації є творча компіляція наявних знань відповідно до параметрів ситуації. Рефлексивність як психічна властивість, необхідна для повного сприйняття об'єкта, має високий рівень вираженості.

Грунтуючись на аналізі зв'язків параметрів професійно важливих якостей у цій групі фахівців-психологів, можна відзначити, що параметри когнітивного блоку мають значні поєднання тільки з регуляційним блоком ПВЯ, а саме: негативний зв'язок рефлексивності з механізмом проєкції та позитивний зв'язок креативності та механізму сублімації. Іншими словами, професійні знання молодого фахівця та особистісні якості, що забезпечують здатність до пізнання та самопізнання, не пов'язані як з комунікативними та ціннісно-мотиваційними блоками у структурі ПВЯ, так і між собою. Причиною цього може бути те, що молоді фахівці, вибудовуючи професійну діяльність, намагаються максимально її алгоритмізувати, відповідно до отриманих знань та нормативних інструкцій.

Таким чином, когнітивний блок структури професійно важливих якостей психологів зі стажем від 0 до 5 років має значущі зв'язки тільки з регуляційною структурою ПВЯ, представленою механізмами «сублімація» та «проєкція». Природу цих зв'язків можна пояснити тим, що рефлексивність як властивість психіки і як процес припускають адекватне самосприйняття змісту психіки та її аналіз, тоді як механізм проєкції означає перенесення цього змісту інших людей. Сублімація та креативність мають прямий зв'язок, який означає, що творча реалізація у молодих фахівців може мати характер психологічного захисту.

Грунтуючись на результатах дослідження, можна охарактеризувати ціннісно-мотиваційний блок фахівців-психологів з досвідом роботи від 0 до 5 років наступним чином: їм властиві цінність людини, як така, природна симпатія та довіра до людей, неупередженість в оцінках та висновках, почуття відповідальності за благополуччя людей, орієнтація на морально-етичні норми, відсутність бажання маніпулювати людьми у своїх інтересах. Аналіз зв'язків параметрів професійно важливих якостей у цій групі учасників свідчить, що параметри ціннісно-мотиваційного блоку мають значні зв'язки з комунікативними та регуляційними параметрами. Це свідчить про те, що стиль комунікації, що сформувався, у молодих фахівців заснований на гуманістичному підході.

При цьому найбільше вагове навантаження несуть два параметри - "автономність", що означає зрілість особистості, і "прив'язаність", що свідчить про повагу до інших, орієнтацію на співпрацю, теплоту відносин. Наявність зв'язків параметра "автономність" з такими характеристиками, як "спонтанність", "саморозуміння", "аутосимпатія", "гнучкість у спілкуванні" дає змогу припустити, що на даному етапі професійного розвитку у фахівців-психологів професійна комунікація ґрунтується на індивідуальній зрілості.

Ціннісно-мотиваційний блок також має зв'язки з регуляційним блоком. Так, параметр «прив'язаність» позитивно пов'язаний з особистісними якостями регуляційного блоку – емоційною стійкістю та самоконтролем, які, своєю чергою, допомагають організувати поведінку, комунікацію відповідно до провідних поглядів і цінностей. Параметр «цінності» (прийняття цінностей особистості, що самоактуалізується) відповідно пов'язаний з регресією. На нашу думку це пояснюється тим, що фахівець, який прагне розвитку, розкриття свого потенціалу, намагається не використовувати у своїй поведінці патерни, властиві більш ранньому віку, а прагне направити свою негативну енергію в соціально схвалюване русло, використовуючи механізм сублимації. Також фахівець-психолог, який відчуває щирю симпатію до учнів, батьків, колег (параметр «погляд на природу людини») меншою мірою зорієнтований переносити свої негативні якості, мотиви поведінки на інших, керуючись механізмом проекції.

Результати дослідження дає змогу також охарактеризувати *комунікаційний блок професійно важливих якостей фахівців-психологів з досвідом роботи від 0 до 5 років* наступним чином: яскраво виражена експресивність, допитливість, екстраверсія, для якої характерні товариськість, активність, пошук вражень. Параметри комунікаційного блоку мають позитивні зв'язки між собою та параметрами інших блоків професійно важливих якостей, що свідчить про організованість останнього, і, отже, про поліваріативність комунікацій молодих фахівців.

Регуляційний блок професійно важливих якостей психологів з досвідом роботи від 0 до 5 років можна описати наступним чином: високі показники самоконтролю, найбільш виражені механізми захисту «раціоналізація» та «компенсація», копінг «вирішення задачі», низько виражений механізм «витіснення».

Параметри регуляційного блоку мають численні зв'язки з параметрами інших блоків професійно важливих якостей фахівця-психолога, що доводить структурну єдність системи психологічного захисту та системи ПВЯ. Так механізм сублімації позитивно пов'язаний з когнітивним параметром креативності та ціннісно-мотиваційним параметром, що свідчить про прийняття цінностей особистості, що самоактуалізується. Подібні зв'язки підтверджуються дослідженнями структурних компонентів психологічного захисту [8], де креативність представлена в афективному аспекті сублімації, а прагнення самоактуалізації – в мотиваційному. Механізм проєкції має негативні зв'язки з такими параметрами, як рефлексивність, віра у можливості людини, що пояснюється природою самого механізму, його інструментальними та афективними структурними компонентами. Від'ємні зв'язки механізму регресії з параметрами комунікативного та ціннісно-мотиваційного блоків свідчать про те, що використання даного механізму для мінімізації тривоги може знижувати ступінь поділу суб'єктом цінностей особистості, що самоактуалізується, і його самооцінку.

Отримані в ході дослідження результати дають змогу описати характерну для певного етапу професіоналізації систему психологічного захисту та виявити типові моделі захисної поведінки. Згідно з отриманими

даними, для психологів зі стажем до 5 років характерне використання чотирьох моделей захисної поведінки. Враховуючи базові характеристики даних моделей, їм було надано такі умовні назви:

«Емоційна» модель, що включає характеристику «Емоційна стійкість», механізми зміщення, компенсації, раціоналізації та регресії;

«Унікаюча» модель, заснована на копінг-стратегіях та механізмі витіснення;

«Креативна» модель, що включає механізми сублімації та заперечення;
"Проекційна" модель, заснована на механізмі проекції.

1. Емоційна модель

Згідно з системно-структурним підходом [12], більша кількість захисних механізмів, що використовуються в поведінці, визначає великі компенсаційні можливості. Таким чином, можна стверджувати, що модель захисної поведінки, що включає механізми усунення, компенсації, раціоналізації та регресії, забезпечує психологам гнучкість, поліваріативність захисної поведінки в ситуації стресу, емоційних навантажень тощо.

Особливістю даної моделі є її відокремленість від інших параметрів системи ПВЯ. Це дає змогу припустити, що дана модель, при високих адаптаційних можливостях більшою мірою визначена індивідуальними особливостями та особистим досвідом фахівця-психолога у переживанні та подоланні стресових ситуацій. Вона представлена всіма складовими регуляційного блоку. Елементи цієї моделі мають складні взаємозворотні зв'язки. Найбільша структурна вага належить копінг-стратегії «емоції», яка є структуроутворюючим елементом даної моделі, домінуючими захисними механізмами є регресія та компенсація. Таким чином, при реалізації стресової ситуації даної моделі захисту для фахівця-психолога буде характерна формалізація поведінки за типом поведінкових моделей зазначених механізмів з акцентом на прояві емоційної складової.

Роботу «Емоційної» моделі можна описати в такий спосіб. У разі стресової ситуації, насамперед, активізуються примітивні механізми захисту – усунення і регресія. Оскільки вони мають яскраво виражений афективний компонент (наприклад, зміщення негативних реакцій на більш слабкий об'єкт,

в т.ч. агресія на самого себе, реакції протесту у відповідь на критику, плаксивість тощо), прояви якого соціально не схвалювані, тим більше у професійній сфері, активізується компенсаторний елемент захисної моделі – особистісна якість «емоційна стійкість», яка виявляється в емоційній стабільності, розслабленості. Ймовірно, дія захисних механізмів регресії зі зміщенням та вияв якості «емоційна стійкість» взаємоспрямоване, тобто останні, знижуючи тривогу, дають змогу залишатися емоційно стійким. Крім цього, механізм регресії пов'язаний з більш когнітивно складними механізмами – компенсації та раціоналізації, прояв яких передбачає схильність до самоаналізу, самоконтроль, знаходження та виправлення своїх недоліків. Таким чином, відреагування почуттів, пов'язаних з психотремуючою ситуацією, емоційна розрядка відбувається в прийнятній формі, забезпечуючи при цьому значний адаптаційний ефект.

2. Креативна модель

Ця модель захисної поведінки фахівців-психологів зі стажем роботи до 5 років утворена двома захисними механізмами – сублімація та заперечення.

Невелика кількість захисних механізмів у моделі говорить про ригідність щодо ведення в ситуації стресу, використання невеликої кількості поведінкових патернів, що, своєю чергою, скорочує час реагування. Особливість даної моделі полягає в тому, що вона має зв'язки з параметрами ціннісно-мотиваційного (прийняття суб'єктом цінностей особистості, що самоактуалізується) і когнітивного (креативність) блоків ПВЯ.

Дію цієї захисної моделі можна описати так: у разі стресової ситуації, яка можливо що стосується цінностей самоактуалізації (наприклад, критика з боку колег-педагогів, керівництва, робота зі «складними» клієнтами, які провокують емоції та оцінки, які не відповідають самоактуалізованій особистості фахівця тощо), активізується механізм захисту – заперечення. Усі негативні аспекти ситуації блокуються, а позитивні допускаються до подальшого аналізу, у результаті індивід отримує можливість безболісно висловлювати почуття. Далі активізується механізм сублімації, під дією якого відбувається переорієнтація негативних проявів відповідно до соціальних норм, актуалізація творчих здібностей, яка проявляється в креативності,

нестандартності. Наслідком творчого акту у цьому випадку є розрядка накопичених емоцій, що послаблює внутрішній конфлікт або тривогу, що виникла.

2. Унікаюча модель.

Ця модель захисної поведінки фахівців-психологів зі стажем роботи до 5 років утворена трьома копінг-стратегіями – уникнення, відволікання та соціальне відволікання, та механізмом «витіснення».

Мале число елементів, що входять у модель, свідчить про ригідність поведінки при її реалізації. Важливою її особливістю є більшою мірою свідомою природа її активізації, так як копінг-стратегії – це свідомі дії індивіда у стресовій ситуації. Механізм дії моделі наступний. Інформація, що турбує особистість, перекладається з свідомого на підсвідомий рівень, відбувається її «забування», активізується процес руйнування зв'язків між травмуючим впливом і причиною, що викликала його, витіснені почуття зберігають свою активність, але вже на несвідомому рівні. Фахівець-психолог дистанціюється від стресової ситуації, відбувається недопущення неадекватних ситуації почуттів, переживань, покірність, з метою розрядки витісненої енергії відбувається активізація соціальних контактів, перемикає увагу на сторонні об'єкти.

4. Проекційна модель

Ця модель представлена одним захисним механізмом – проекцією. Це свідчить про наступну поведінку індивіда у ситуації стресу – приписування оточуючим негативних якостей, перекладання відповідальності за власні негативні думки на зовнішні обставини.

Наявність негативного зв'язку цього механізму з рефлексивністю підтверджує неконструктивність цієї моделі, так як остання як властивість психіки і як процес передбачає адекватне самосприйняття змісту своєї психіки та її аналіз, у той час як механізм проекції за своєю природою протидіє цьому.

Порівнюючи описані моделі захисної поведінки «Емоційну», «Когнітивну», «Унікаючу» та «Проекційну», можна сказати, що найбільший адаптаційний ефект у професійній діяльності фахівця-психолога забезпечується першою моделлю – «Емоційною», проте вона також як і

«Унікаюча», «Проекційна» не пов'язана з іншими компонентами системи професійно важливих якостей. Щодо відсутності зв'язків у «Емоційної» моделі захисної поведінки, можна припустити, що причина цього – нетривалий професійний досвід, недостатній для утворення міцних зв'язків даних моделей із системою ПВЯ. Стосовно явно неконструктивних «Унікаючих» і «Проекційних» моделей, можна сказати, що їх реалізація ускладнює розвиток професійно важливих якостей, їх організацію, чим і визначається відсутність зв'язків із системою ПВЯ.

Етап професійної адаптації супроводжується кризою професійної мотивації [9], причиною якого є розбіжність реального професійного життя зі сформованими уявленнями та очікуваннями. Переживання цієї кризи виявляється у незадоволеності організацією праці, її змістом, посадовими обов'язками, умовами роботи та зарплатою. Існують два варіанти вирішення кризи: конструктивний – активізація професійних зусиль щодо якнайшвидшої адаптації та набуття досвіду роботи; деструктивний – звільнення, зміна фаху; неадекватне, неякісне виконання професійних функцій. Очевидно, що в основі кожного з варіантів виходу із кризи лежить певна модель захисної поведінки.

Грунтуючись на результатах проведеного дослідження, можна стверджувати, що «Емоційна модель» захисної поведінки забезпечує конструктивний вихід із цієї кризи, т.к. тільки ця модель має зв'язки із задоволеністю працею, яка свідчить про сприятливе проходження складного періоду. Відповідно активізація «Унікаючої» та «Проекційної» моделей захисної поведінки фахівця-психолога можуть стати основою неконструктивного виходу з даної професійної кризи, а саме – звільнення з професії, недобросовісне виконання обов'язків, яке виправдовується перекладанням відповідальності на інших.

Аналіз організованості та специфіки професійно важливих якостей педагогів-психологів на етапі первинної професіоналізації (з досвідом роботи за фахом від 5 до 10 років)

Етап професійного становлення після 5 років роботи називається етапом *первинної професіоналізації*. Він має низку особливостей: по-перше, до цього часу психолог вже практично набуває необхідну кваліфікацію в рамках

спрямованості освітньої установи, напрацьовує власні способи роботи. Це супроводжується більшою організацією структури його ПВЯ. По-друге, фахівець починає відчувати потребу у подальшому професійному зростанні, у побудові кар'єри. По-третє, цей період передбачає вихід фахівця до рівня вирішення складніших і відповідальних професійних завдань, що підвищує психічну напруженість.

У ході дослідження були розглянуті наступні блоки ПВЯ: когнітивний (потреба в пізнанні, креативність, рефлексивність), ціннісно-мотиваційний (цінності, погляд на природу людини, автономність, прихильність), комунікаційний (спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність, Гнучкість у спілкуванні, екстраверсія, експресивність), регуляційний (параметри: механізми психологічного захисту, копінг-стратегії, емоційна стійкість, самоконтроль).

Результати дослідження дають змогу охарактеризувати *когнітивний блок* фахівців-психологів з досвідом роботи від 5 до 10 років наступним чином: висока вираженість показника креативності, як творчої спрямованості особистості, середні показники рефлексивності, як здатності до самосприйняття змісту власної психіки та її аналізу, здатності інших людей, і середній показник потреби у пізнанні, як прагнення оволодіти новими знаннями. Це можна пояснити тим, що на даному етапі психологи вже мають усталену теоретичну та практичну базу з профілю роботи свого освітнього закладу, вже є відпрацьовані на практиці схеми вирішення професійних завдань, що полегшує діяльність. Також як і на попередньому етапі професійного розвитку, високо виражена творча спрямованість, що сприяє продуктивному перетворенню знань до вирішення професійних завдань, що виникають.

Грунтуючись на аналізі зв'язків когнітивного блоку, можна відзначити наявність зв'язків параметрів як між собою, так і з іншими блоками професійно важливих якостей. Параметр креативності має найбільшу структурну вагу в цьому блоці ПВК. На даному етапі головною характеристикою когнітивних особливостей психологів є креативність, яка пов'язана з комунікативним, ціннісно-мотиваційним та регуляційним блоками. Наявність зв'язку потреби у

пізнанні, креативності та самоактуалізації можна пояснити тим, що творче ставлення до професійної діяльності неможливе без методичного поповнення знань, є важливим фактором ефективності діяльності в цілому. Параметр рефлексивності має прямий зв'язок із параметром ціннісно-мотиваційного блоку «Прихильність». Можна припустити, що фахівці на даному етапі професійного розвитку оцінюють своє ставлення до людей (клієнтів, колег) як засноване на розумінні, повазі, співпраці.

Параметри когнітивного блоку мають прямі зв'язки з усіма параметрами ціннісно-мотиваційного блоку структури ПВЯ. Це свідчить про зрілість професійної позиції, у тому, що методологічною основою роботи психологів є гуманістичний підхід. Також параметри когнітивного блоку мають прямі зв'язки з параметрами регуляційного блоку, а саме: механізми «сублімація» та «формування реакції», і зворотні з копінг-стратегіями «уникнення» та «соціальне відволікання». Отже, творче самовираження може мати захисну, компенсаційну природу. А захисна поведінка, своєю чергою, завдяки креативності, може мати різноманітний прояв.

Аналіз зв'язків когнітивного блоку ПВЯ психологів дає змогу виділити організовану структуру, що включає параметри ціннісно-мотиваційного блоку (автономність) та регуляційного блоку (механізми «сублімація» та «формування реакції», копінг-стратегії «уникнення» та «соціальне уникнення»). Наявність даної структури, якої немає на етапі професійної адаптації, свідчить про початок формування системи ПВЯ, характерної для діяльності психолога. При цьому складні професійні ситуації, сприймаються фахівцем як можливість професійного зростання і самовираження, тому він прагне їх вирішення, а не різних варіантів уникнення.

Грунтуючись на результатах дослідження, можна охарактеризувати *ціннісно-мотиваційний блок* педагогів-психологів з досвідом роботи від 5 до 10 років наступним чином: їм властивий поділ цінностей гуманістичного спрямування, віра в людей, їх можливості, неупередженість в оцінках та висновках, чесність, почуття відповідальності, орієнтація на співпрацю, морально-етичні норми при роботі з клієнтами Грунтуючись на встановлених зв'язках параметрів ціннісно-мотиваційного блоку з параметрами інших блоків

ПВЯ можна фіксувати наявність сформованої професійної позиції на етапі первинної професіоналізації, так як всі параметри цього блоку мають прямі зв'язки із критеріями професіоналізації.

Базовими якостями в структурі даного блоку виступають автономність як критерій цілісності особистості і цінності як показник прийняття суб'єктом цінностей особистості, що самоактуалізується. Ці параметри мають прямий зв'язок один з одним, що є основою безоцінкового ставлення до людини, здатності до цілісного сприйняття ситуації.

Зв'язок ціннісно-мотиваційного та комунікативного блоків реалізується через параметри «Спонтанність» та «Екстраверсія». Спонтанність як здатність до прояву природної, автентичної поведінки пов'язана з параметром «Погляд на природу людини» як показника віри в можливість людини, тому що саме довіра до людей є основою для формування гармонійних міжособистісних відносин. При цьому параметр «Цінності» має зворотний зв'язок з «Екстраверсією», враховуючи, що в цій групі психологів цей параметр має середню вираженість, можна припустити, що для особистості, яка поділяє цінності самоактуалізованої особистості, характерна велика виразність товариськості та активності.

У структурі ціннісно-мотиваційного блоку представлено багаточисельні зв'язки із параметрами регуляційного блоку: механізми регресії, сублимація, усунення, витіснення, копінг «вирішення задачі». Провідними параметрами регулювання на рівні ціннісно-мотиваційного блоку виступають механізм сублимації та копінг «вирішення задачі» в силу того, що для забезпечення зрілої професійної позиції фахівцю-психологу необхідно розглядати будь-яку професійну ситуацію з погляду можливих варіантів її вирішення, а також вміти нестандартно підійти до вирішення питань, що виникають. Механізми регресії та зміщення мають негативні зв'язки з параметрами ціннісно-мотиваційного блоку, так як дії, засновані на прагненні актуалізації, суперечать регресивним формам поведінки, і навіть агресивній поведінці. Наявність зв'язку параметра «прив'язаність» з механізмом «формування реакції» дозволяє припустити, що теплота, довірливість, співпраця, повага до інших людей, почасти прояв витіснених почуттів – байдужості, підозрливості, самоповаги. При інтенсивній

роботі саме цьому етапі в психологів може розпочати розвиватися професійне вигорання – «емоційне виснаження, що виникає на тлі стресу, викликаного міжособистісним спілкуванням» [96], супутнім проявом якого є негативне ставлення до клієнтів. Однак на ціннісному рівні прояв цього феномену регулюється механізмом формування реакції, що може призвести до гіпертрофованості у прояві доброти, розуміння, поваги до учнів, батьків, вчителів.

Результати дослідження дають змогу також охарактеризувати *комунікаційний блок* професійно важливих якостей фахівців-психологів з досвідом роботи від 5 до 10 років наступним чином: поведінка при спілкуванні є досить спонтанною, спостерігається виражена сензитивність до себе та партнера по спілкуванню, середній рівень прояву товариськості, високі показники експресивності (пластичність, допитливість). При порівнянні отриманих результатів з результатами фахівців з досвідом роботи до 5 років, явно виявляється зниження вираженості параметрів комунікативного блоку. Враховуючи організованість інших блоків ПВЯ та наявність зв'язків їх параметрів з параметрами комунікативного блоку, можна говорити про формування специфічної даного етапу професійного розвитку системи ПВЯ з організованою, поліваріативною структурою професійної комунікації фахівців-психологів. Крім цього, параметри комунікативного блоку мають прямі зв'язки із критерієм професіоналізації «Самоактуалізація», що свідчить про професійну зрілість комунікації фахівців.

Результати дослідження також виявили численні зв'язки комунікаційного блоку з регуляційним блоком системи ПВЯ. Наявність даних зв'язків детермінована специфікою професійної діяльності фахівця-психолога, що передбачає постійну комунікацію з учнями, батьками, колегами відповідно до цілей та завдань професійної діяльності.

Найбільше позитивних зв'язків параметрів комунікативного блоку виявлено із захисним механізмом «Витиснення». Відповідно до психоаналітичного розуміння «Витиснення» – це механізм позбавлення внутрішнього конфлікту шляхом виключення зі свідомості неприйнятних мотиву чи неприємної ситуації. Індивід «забуває» факт, що його тривожить,

він не «помічає», «не бачить» і «не чує» нічого в навколишній дійсності, що приносить йому тривожні переживання [146]. Враховуючи, що в процесі комунікації психолог збирає інформацію з метою аналізу ситуації учня, отримує та здійснює зворотний зв'язок, виникає питання про її повноту та коректність. Також параметр комунікативного блоку «Спонтанність» має позитивні зв'язки із захисними механізмами «Формування реакції» та «Сублімація», на підставі чого можна припустити гіпертрофований прояв спонтанності в комунікації фахівця-психолога з метою пошуку творчого, нестандартного рішення у складній професійній ситуації.

Проведений аналіз свідчить про якісні зміни комунікативного блоку ПВК спеціалістів на етапі первинної адаптації. В основному ці зміни стосуються самооцінки фахівця-психолога, природності, автентичності його поведінки та емоційного прояву в процесі комунікації. З певною мірою ймовірності ці дані є свідченням професійного вигорання педагогів-психологів, що проявляється в редукції професійних досягнень (зниження самооцінки, аутосимпатії) та емоційному виснаженні.

Регуляційний блок професійно важливих якостей педагогів-психологів з досвідом роботи від 5 до 10 років, згідно з результатами дослідження, має такі характеристики: значно виражені захисні механізми раціоналізації та компенсації, найменш виражений механізм витіснення, високо виражена особистісна характеристика «Самоконтроль», серед копінг-стратегій максимальну вираженість має копінг «Вирішення задачі». Параметри регуляційного блоку мають численні і зв'язки з параметрами інших блоків професійно важливих якостей, що обґрунтовує вбудованість системи психологічного захисту системи ПВЯ фахівця-психолога.

Так механізми сублімації та формування реакції позитивно пов'язані з когнітивним параметром креативності та потреби у пізнанні, на підставі чого було зроблено висновок, що творче самовираження може мати захисну, компенсаційну природу, а захисна поведінка, своєю чергою, завдяки креативності може мати різноманітний прояв. У ході дослідження цієї групи психологів було виявлено численні позитивні зв'язки ціннісно-мотиваційного блоку з параметрами регуляційного блоку: механізмами регресії, сублімації,

формування реакції, усунення, витіснення та копінгу «вирішення завдання».

Основними механізмами регулювання на рівні ціннісно-мотиваційного блоку виступають механізм сублімації та копінг «вирішення задачі» з метою забезпечення результативності у вирішенні професійних завдань. Механізми регресії та усунення мають негативні зв'язки з параметрами ціннісно-мотиваційного блоку, так як дії, засновані на прагненні до актуалізації, суперечать регресивним формам поведінки, а також агресивній поведінці, яка властива механізму усунення. Активізація механізму «Формування реакції» на етапі первинної професіоналізації дозволила зробити висновок про прояв феномена професійного вигоряння, супутнім проявом якого є негативне ставлення до клієнтів (учнів, батьків, педагогів), редукція професійних досягнень та емоційне виснаження.

Отримані в ході дослідження результати дозволяють описати характерну для певного етапу професіоналізації психологів систему психологічного захисту та виявити характерні моделі захисної поведінки. Згідно з отриманими даними, для фахівців зі стажем від 5 до 10 років характерне використання трьох моделей захисної поведінки. На основі базових характеристик даних моделей, їм були дані такі умовні назви:

«Регресійна» модель, що включає механізми «Регресія», «Проекція», «Зміщення», копінг-стратегії «Емоції», «Соціальне відволікання» та «Уникнення» та особистісну характеристику «Емоційна стійкість»;

"Реакційна" модель, що включає механізми "Раціоналізація", "Формування реакції", "Сублімація", "Витіснення";

«Компенсаційна» модель, що включає механізми «Заперечення» та «Компенсація».

1 . Регресійна модель

Ця модель складається з найбільшої кількості параметрів регуляційного блоку, включаючи механізми захисту, копінг-стратегії та особистісні характеристики. Згідно з системно-структурним підходом [146], більша кількість захисних механізмів, що використовуються в поведінці, визначає великі компенсаторні можливості. Отже, можна припустити, що вона забезпечує психологам гнучкість захисної поведінки у ситуації стресу,

емоційних навантажень тощо. Однак не можна не відзначити той факт, що до складу цієї моделі входять механізми найбільш ранні онтогенетично і найбільш примітивні. Відповідно прояв цієї моделі у професійній діяльності ускладнений ймовірністю негативних оцінок з боку колег-педагогів, керівництва освітньої установи, батьків та учнів.

Розглянемо функціонування цієї моделі у ситуації стресу і тривоги. Базовим механізмом у цій моделі є проекція, тому ймовірно, що перша реакція у стресовій ситуації – перенесення власних негативних якостей на оточуючих, як основа для їх неприйняття та самоприйняття на цьому тлі. Можливе використання двох видів проекції – атрибутивної (несвідоме відкидання власних негативних якостей та приписування їх оточуючим) та раціоналістичної (усвідомлення у себе приписуваних якостей та проектування за формулою «все так роблять») [7]. З позиції раціоналістичної проекції результативно виправдовуються багато регресійних проявів (наприклад, імпульсивність - «відреагування почуттів», куріння - «зі зняттям напруги» тощо.). Механізм регресії на поведінковому рівні проявляється в тому, що суб'єкт, по-перше, може поводитися інфантильно, безпорадно, чим провокує навколо себе організацію певного соціуму, що надає йому підтримку, по-друге, він може всілякими способами уникати вирішення проблеми. Враховуючи наявність механізму зміщення в цій моделі, можна припустити, що провокування численних соціальних контактів (наприклад, з учнями, з колегами, з близькими) відбувається з метою звернення негативних емоцій на слабкішого або на самого себе (самозабезпечення з метою отримання додаткової підтримки). В результаті використання механізму проекції в ситуації критики з боку навколишніх психолог зберігає необхідну емоційну стійкість, яка проявляється у самодостатності, емоційній стабільності.

2. Реакційна модель

Особливість цієї моделі є те, що її базовими механізмами є сублімація та формуючі реакції. При виникненні внутрішнього конфлікту (наприклад, негативне ставлення до клієнтів, сприйняття результатів своєї роботи як незначних) або зовнішньої негативної ситуації, насамперед, відбувається блокування фактора, що викликає тривогу, але енергія, що залишилася в

несвідомому, продовжує впливати на суб'єкта. Завдяки наявності механізму сублімації негативна енергія, що накопичилася, знаходить прояв у творчому, креативному самовираженні. Для адаптації до ситуації активізується механізм формування реакції, що у сукупності з раціоналізацією породжують «спотворення сприйняття» [46], коли несумісне переживання допускається у свідомість у вигляді сумісності з будь-яким аспектом «Я – образу». При впливі механізму раціоналізації психолог знаходить логічне з погляду цілей та завдань професійної діяльності пояснення своєї поведінки. При впливі механізму формування реакції на параметри блоків ПВЯ відбувається гіпертрофований прояв цих параметрів. Детальний аналіз взаємозв'язку блоків ПВЯ дозволив припустити, що дана модель протидіє професійному вигоранню фахівців [56].

3. Компенсаційна модель

Специфіка цієї моделі у цьому, що вона діє несвідомо і досить ригідна, так як представлена лише двома механізмами захисту. Прояв цієї моделі можна описати так. Інформація, що викликає тривогу, не сприймається суб'єктом, або цінність і значимість цього явища знижується до мінімуму, або заперечення має демонстративний характер. Ці дії дозволяють суб'єкту зберегти спокій, дають можливість реалізації адекватного ситуації поведінки. Компенсація передбачає спробу виправлення чи знаходження заміни реальному чи уявному недоліку. Це може бути серйозна методична робота над собою, аналіз ситуації, що сталася, знаходження та виправлення власних недоліків, подолання труднощів. Так компенсація може виявлятися у посиленні активності суб'єкта в іншому аспекті діяльності.

Порівнюючи представлені моделі захисної поведінки «Регресійну», «Реакційну» і «Компенсаційну», можна сказати, що найбільший адаптаційний ефект забезпечується «Реакційною» моделлю, так як вона має більше зв'язків з іншими компонентами системи професійно важливих якостей і з критеріями професіоналізації. Щодо відсутності зв'язків у «компенсаційної» та «регресійної» моделей захисної поведінки, можна припустити, що причина цього слабка регуляційна ефективність даних моделей у професійній діяльності, і соціальне несхвалення характерних моделей поведінкових

проявів. На основі аналізу моделей захисної поведінки, характерної для етапу первинної професіоналізації психологів, були виявлені стратегії захисту, що сприяють конструктивному проходженню кризи професійного зростання, зниження професійного вигорання, а також стратегії, що перешкоджають успішному вирішенню цієї кризи. «Компенсаційна» модель захисної поведінки, зорієнтована на заперечення турбуючої інформації та пошук способів компенсації поза професійною діяльністю. «Реакційна» модель, навпаки, сприяє застосуванню нестандартних рішень у складних ситуаціях і є адаптаційною основою для реалізації відповідальних завдань на високому професійному рівні.

Аналіз організованості та специфіки професійно важливих якостей у групі психологів освітнього закладу на етапі вторинної професіоналізації (з досвідом роботи за фахом від 10 до 20 років)

Наступний етап професійного розвитку – «вторинна професіоналізація» [8]. Особливості цього етапу: по-перше, психолог вже має сформовану професійну позицію, статус в освітній установі, серед колег; по-друге, він, як правило, має першу або вищу кваліфікаційну категорію; по-третє, сформовано індивідуальний стиль діяльності, у деяких випадках розробляються авторські методики роботи.

Це супроводжується збільшенням організованості структури його професійно важливих якостей. Окрім цього, відбуваються зміни в особистісній структурі, а також експансія професійних патернів поведінки, мислення у повсякденне життя. Тому, можливий прояв професійних деформацій. Цей період має сильну психічну напруженість, так як рівень вимог до якості роботи і складність поставлених завдань велика. На даному етапі можливий розвиток симптомів професійного вигорання у зв'язку з інтенсивними та тривалими психічними навантаженнями.

На етапі вторинної професіоналізації також вивчалися такі блоки: когнітивний (потреба в пізнанні, креативність, рефлексивність), ціннісно-мотиваційний (цінності, погляд на природу людини, автономність, прихильність), комунікаційний (спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, екстраверсія, експресивність), регуляційний (параметри: механізми

психологічного захисту, копінг-стратегії, емоційна стійкість, самоконтроль).

Результати дослідження дозволяють охарактеризувати *когнітивний блок психологів з досвідом роботи від 10 до 20 років* в такий спосіб. Відзначається збільшення, порівняно з етапами професійної адаптації та первинної професіоналізації, показника виразності креативності як прагнення до творчості, як здатності до оригінального мислення. Середні показники рефлексивності як здатність до сприйняття змісту власної психіки, здійснення довільного регулювання інтелектуальної діяльності, здатності до розуміння психіки інших людей. Середній показник потреби у пізнанні як прагнення оволодіти новими знаннями. Це можна пояснити тим, що у цьому етапі педагоги-психологи вже мають достатню методологічну основу як повноцінного виконання професійної діяльності, але й творчого самовираження. Потреба у пізнанні набуває цільової спрямованості на вирішення певних завдань. Вираженість параметра рефлексивності свідчить про здатність фахівця до осмислення, узагальнення наявного досвіду та можливості його систематизації.

Грунтуючись на аналізі зв'язків параметрів когнітивного блоку професійно важливих якостей у цій групі психологів, можна відзначити відсутність зв'язків між параметрами когнітивного блоку. Цей феномен пояснюється високими інформаційними навантаженнями, притаманними даному професійному етапу. Так, у ситуації високої відповідальності, малої кількості часу для прийняття рішення, складності поставлених завдань, зв'язки, сформовані на попередніх етапах, руйнуються для того, щоб перебудуватися під нові вимоги. Когнітивна робота продовжує здійснюватися психологом на високому професійному рівні за рахунок творчої спрямованості, вміння знаходити нестандартні рішення, що ґрунтуються на цінності людини, як такої, вірі в її можливості. Параметр «Потреба у пізнанні» не має зв'язків з іншими блоками ПВЯ, що також пояснюється високим інформаційним навантаженням та роботою даного параметра в режимі функціональної спрямованості.

Параметр рефлексивності має численні зворотні зв'язки з комунікаційними параметрами (екстраверсія, спонтанність, автономність,

контактність). Наявність цього зв'язку свідчить про перехід комунікативної системи психологів на якісно новий рівень, що передбачає побудову комунікацій, заснований переважно на рефлексії, а чи не на комунікативних здібностях. Так, такі комунікативні здібності як екстравертованість, спонтанність, контактність – це не так набуті знання та вміння, скільки специфічні особистісні якості та особливості, тоді як комунікативний аспект рефлексії [52, 53] передбачає здатність до роздумів за іншу особу, вміння зрозуміти, що думають інші люди, усвідомлення людиною того, як вона сама сприймається партнером зі спілкування. Таким чином, орієнтація в ситуації, збір інформації на даному етапі професійного розвитку здійснюється більшою мірою на підставі здібностей до аналізу власних почуттів, осмислення елементів ситуації психологом, а не на даних, отриманих у ході безпосередньої комунікації. Також для цього етапу професійного розвитку психологам властиве сприйняття цінності власної незалежності, самодостатності як менш значимої, порівняно з попередніми етапами. Це може бути проявом феномена професійного вигорання, саме зниження самооцінки професійної компетентності, впевненості у здатності ефективно надавати допомогу іншим. Тим більше що регуляція когнітивного блоку здійснюється за допомогою лише копінгу «Емоції» без участі потужних підсвідомих захисних механізмів. Зняття напруги відбувається через вираження, озвучування власних емоцій, що дає психологу збереження емоційної стійкості. Негативний зв'язок параметра рефлексивності та самоактуалізації свідчить про те, що психологи на даному етапі не сприймають себе як професіоналів, які прагнуть самовираження, незважаючи на те, що потреба у цьому значна. Цей факт також є підтвердженням прояву редукції професійних досягнень, характерних для професійного вигорання. Таким чином, при аналізі когнітивного блоку професійно важливих якостей педагогів-психологів відзначено автономну роботу параметрів блоку, що може бути викликано високими інформаційними навантаженнями, а також виявлено основи для формування специфічної моделі взаємодії з учасниками освітнього процесу, для якої властиві різнобічний аналіз ситуації, творчий підхід до вирішення кожного конкретного випадку, самоаналіз почуттів фахівця та їх пряме вираження. Крім цього,

виявлено зниження самозначності, прояв редукції професійних досягнень, що може бути наслідком формування синдрому професійного вигорання.

На основі результатів дослідження можна охарактеризувати *ціннісно-мотиваційний блок* психологів з досвідом роботи від 10 до 20 років наступним чином: їм властиве присвоєння цінностей гуманістичного підходу, віра у можливість людей; зниження значущості власної участі у процесі роботи на тлі підвищення таких характеристик, як орієнтація на партнерські відносини, теплота, розуміння, повага; орієнтація на об'єктивність у висновках та судженнях, на морально-етичні норми під час роботи з учнями, батьками, педагогами.

Грунтуючись на зв'язках параметрів ціннісно-мотиваційного блоку з параметрами інших блоків ПВЯ, можна відзначити малу кількість зв'язків усередині блоку, що свідчить про слабку його організацію. Параметри «Погляд на природу людини» та «Автономність» функціонують самостійно, без зв'язку із симптомокомплексом «Цінності» та «Прив'язаність». Цей факт підтверджує тенденцію, виявлену на рівні когнітивного блоку, про перебудову параметрів ПВЯ під нові, порівняно з попередніми етапами професіоналізації, вимоги та завдання. Зниження ролі особистісної значущості фахівця-психолога в процесі роботи, консультування відбувається в сукупності зі збільшенням гуманістичної спрямованості, що проявляється в розумінні, повазі до інших, довірливості, теплоти. В силу цього параметр автономності має численні зв'язки з параметрами комунікаційного блоку: екстравертованість, гнучкість у спілкуванні, аутосимпатія. Така професійна позиція є ефективною для даного етапу, що підтверджується зв'язком параметра автономності з критерієм професіоналізації-самоактуалізації.

Симптомокомплекс параметрів «Цінності» та «Прив'язаність» пов'язані з механізмом формування реакції регуляційного блоку, що може виражатися в гіпертрофованості гуманного відношення. Участь даного механізму, як і на етапі первинної професіоналізації, може бути реакцією зміни у особистості професіонала, пов'язані з симптомами професійного вигорання, саме реакція на негативне ставлення до клієнтів, замінене протилежними почуттями. Проведене дослідження не включало діагностику професійного вигорання у

психологів, тому не можна з упевненістю стверджувати про наявність або відсутність проявів даного феномену. Проте аналіз літератури з професійного розвитку особистості [4, 8, 12, 16, 37 та ін.] і те, що фахівці як представники соціальних професій входять до групи ризику виникнення синдрому професійного вигорання, дозволяє стверджувати про можливість його проявів у групі психологів на етапі вторинної професіоналізації. Тенденції до негативного сприйняття клієнтів стримуються завдяки участі механізмів психологічного захисту та здатності до самоконтролю, що забезпечує ефективну діяльність фахівця-психолога.

Таким чином, ціннісно-мотиваційний блок на етапі вторинної професіоналізації має такі особливості: відбуваються зміни в структурі блоку (зв'язки, характерні для попередніх етапів, що розпадаються), актуальність творчого самовираження, поява гіпертрофованого гуманістичного ставлення до клієнтів, зниження власної значущості в процесі роботи.

Результати дослідження дозволяють охарактеризувати *комунікаційний блок* професійно важливих якостей психологів з досвідом роботи від 10 до 20 років наступним чином: зниження вираженості параметра екстраверсії як прояву комунікабельності, активності в контактах, високий ступінь прояву спонтанності у спілкуванні, високі показники позитивного сприйняття себе експресивності (пластичність, допитливість). Тенденція зниження виразності параметрів комунікативного блоку, виявлена на етапі первинної професіоналізації, зберігається. Враховуючи наявність зв'язків параметрів комунікативного блоку з параметрами інших блоків ПВЯ та між собою, можна говорити про наявність організованої, поліваріативної структури професійної комунікації. Важливою особливістю системи комунікації даного етапу є перехід комунікативної системи фахівців на якісно новий рівень, що передбачає побудову комунікацій, засновану переважно на рефлексії процесу комунікації, а не на комунікативних здібностях. Більше того, параметри комунікативного блоку мають прямі зв'язки з критерієм ефективності діяльності «Самоактуалізація», що свідчить про сформованість комунікативного блоку на високому професійному рівні.

Результати дослідження виявили численні зв'язки комунікаційного

блоку з регуляційним блоком системи ПВЯ, наявність яких детермінована комунікативною напруженістю професійної діяльності фахівця-психолога, що висуває високі вимоги до рівня їх комунікативної компетенції.

Позитивні зв'язки параметрів комунікативного блоку виявлені із захисними механізмами «Сублімація» та «Компенсація», а також із ко-пінг-стратегією «Соціальне відволікання». Параметр «Екстраверсія» пов'язаний з механізмом компенсації та копінгом «Соціальне відволікання», що дозволяє припустити наступне: товарицькість та активність фахівців більшою мірою є компенсаторним проявом, що сприяє встановленню та підтримці соціальних контактів. Експресивність та гнучкість у спілкуванні пов'язані з механізмом сублімації, що дозволяє при виникненні труднощів у комунікації виявити артистичність, пластичність та виробити оптимальний варіант вирішення питання. Негативні зв'язки більшості параметрів комунікативного блоку з копінг-стратегією «Емоції» свідчать про те, що для психологів на цьому рівні не характерно у процесі комунікації вдаватися до яскравого емоційного прояву. Цей факт дає змогу охарактеризувати стиль комунікації фахівців як когнітивно детермінований, оскільки вираження емоцій відбувається за активної участі рефлексивних процесів. Також виявлено негативні зв'язки параметрів блоку з особистісною характеристикою «Емоційна стійкість», що передбачає чутливість до впливів середовища, особливо в ситуації стресу, схильність до тривоги.

Аналіз комунікативного блоку етапу первинної професіоналізації виявив ряд змін, що стосуються самооцінки фахівця-психолога, природності, автентичності його поведінки та емоційного прояву в процесі комунікації, що є свідченням професійного вигорання, що проявляється в редукації професійних досягнень (зниження самооцінки). На етапі вторинної професіоналізації подібна тенденція не зафіксована, однак, прояви вигорання були відзначені на рівні когнітивного та ціннісно-мотиваційного блоків.

Регуляційний блок професійно важливих якостей психологів з досвідом роботи від 10 до 20 років, згідно з результатами дослідження, має такі характеристики: високо виражені захисні механізми раціоналізація, проекція, компенсація та сублімація, найменше виражений механізм зміщення, високо

виражена особистісна характеристика «Самоконтроль серед копінг-стратегій максимальну вираженість має копінг «Вирішення задачі».

Параметри регуляційного блоку мають численні зв'язки з параметрами інших блоків професійно важливих якостей, що доводить вбудованість системи психологічного захисту в систему ПВЯ фахівця-психолога.

Наявність позитивних зв'язків параметрів комунікативного блоку із захисними механізмами «Сублімація» та «Компенсація», а також з копінг-стратегією «Соціальне відволікання» вказує на те, що товариськість та активність психологів більшою мірою є компенсаторним проявом, що сприяє встановленню та підтримці соціальних контактів. Експресивність і гнучкість у спілкуванні пов'язані з механізмом сублімації, що дозволяє при виникненні труднощів у комунікації виявляти артистичність, пластичність та виробляти оптимальний варіант вирішення проблеми.

Згідно з отриманими даними, для психологів зі стажем від 10 до 20 років характерне використання трьох моделей захисної поведінки:

«Емоційно-регресійна» модель, що включає механізми «Регресія», «Зміщення», копінг-стратегію «Емоції», та особистісну характеристику «Емоційна стійкість»;

«Раціональна модель», що включає механізми «Формування реакції», «Заперечення», «Проекція», «Раціоналізація», копінг-стратегії: «Рішення завдання», «Уникнення», «Відволікання», «Соціальне відволікання»;

"Комунікаційна модель", що включає механізми "Сублімація", "Витиснення", "Компенсація".

1. Емоційно – регресійна модель

Особливість даної моделі в тому, що вона представлена всіма параметрами регуляційного блоку: особистісними особливостями, копінг-стратегіями, механізмами психологічного захисту. Також дана модель має позитивний зв'язок із критерієм професійної зрілості.

Базовим механізмом цієї моделі є регресія. Прояв механізму регресії здійснюється задля стримування почуттів невпевненості у собі і тривоги, що з проявом ініціативи [52]. Так, при виникненні подібних ситуацій відзначаються такі особливості захисної поведінки: податливість до впливу оточуючих, легка

зміна настрою, тим більше що механізм регресії пов'язаний з параметром «Емоційна стійкість», що означає чутливість до впливів середовищ, емоційну лабільність, імпульсивність і імпульсивність. Участь у цій моделі механізму усунення надає поведінці у стані захисту запальності, прояви самозвинувачення. Сильні емоційні реакції, що супроводжують поведінку за цією моделлю, реалізуються через копінг-стратегії «Емоції», але за допомогою рефлексії емоційні прояви свідомо контролюються та аналізуються. Слід зазначити, що регресійна поведінка, як правило, приймається і заохочується індивідами, що мають установку на емоційний симбіоз [52]. Таким чином, прояв захисної поведінки, в основі якої лежить механізм регресії, передбачає свідомий прояв емоційних реакцій, інфантилізацію поведінки з метою перенесення відповідальності, ініціативи партнера зі спілкування. Ця модель захисної поведінки дуже екологічна для фахівця-психолога, так як негативна енергія, що накопичилася, знаходить вихід в емоційному прояві, а також ефективна в певних професійних ситуаціях, оскільки є зв'язок елементів моделі з критерієм професіоналізації.

2. Раціональна модель

Особливістю даної моделі і те, що вона поєднує у собі різноманітні захисні механізми, і навіть копінг-стратегії, забезпечуючи цим поливариативне поведінка у ситуації тривоги. Вона має зв'язок з критерієм професіоналізації – самоактуалізація, що свідчить про позитивний ефект її застосування у професійній діяльності фахівця-психолога.

Базовим механізмом цієї моделі є механізм заперечення. Це найбільш онтогенетично ранній механізм, який розвивається з метою стримування емоції прийняття оточуючих, якщо вони демонструють емоційну індиферентність чи відкидання. Заперечення передбачає блокування негативних аспектів на етапі сприйняття позитивних аспектів ситуації. Прояв цього механізму в моделі пов'язаний з активізацією копінг-стратегій відволікання, уникнення та соціального відволікання. Отже, дана модель актуальна як професійної діяльності, але й повсякденні фахівця-психолога, т.к. при її реалізації одним із варіантів зняття напруги є перемикання на інші сфери життя (відволікання), а також активізація соціальних контактів.

Присутність у моделі механізму формування реакції, пов'язаного з особистісною характеристикою «Самоконтроль», надає поведінці яскраво виражену акуратність, наполегливість у досягненні мети, передбачливість, що дозволяє відповідати загальноприйнятим стандартам поведінки. Участь механізму формування реакції може свідчити про прояв феномена професійного вигорання, що характеризується негативним ставленням до клієнтів. Однак поведінка в цьому випадку може виглядати гіпертрофованою і призводити до моралізаторства і постійного прагнення бути прикладом для оточуючих. Враховуючи, що механізм формування реакції пов'язаний із ціннісно-мотиваційним блоком, можна припустити, що перелічені аспекти поведінки педагогів-психологів більшою мірою стосуються дотримання морально-етичних норм та професійної етики.

Участь у моделі механізмів проєкції та раціоналізації сприяють збереженню самоприйняття у складних ситуаціях. Навколишнім приписуються різні негативні якості, або ж, у разі усвідомлення у себе негативних якостей чи мотивів поведінки, здійснюється проєктування за принципом «Все так роблять». Також відбувається виправдання своєї поведінки у вигляді пошуку «раціональних» пояснень, перебільшення ролі причин тощо. Зв'язок механізму раціоналізації та копінгу рішення завдання вказує на те, що багато дій, мотиви поведінки пояснюються з точки зору необхідності останніх у вирішенні виробничих завдань (пояснення на кшталт «Так вимагали обставини»). Слід зазначити, що орієнтація на активне вирішення питань у ситуації, що турбує, створює основу для самовираження та самоактуалізації, що сприятливо відбивається на результативності професійної діяльності фахівця-психолога. Також дана модель стримує прояв негативного ставлення до людей загалом та учасників освітнього процесу, зокрема.

3. Комунікаційна модель

Специфіка даної моделі полягає в тому, що вона представлена потужним базовим механізмом витіснення, а також онтогенетично зрілими механізмами компенсація та сублимація. Ще однією особливістю є те, що ряд складових цієї моделі мають зворотні кореляційні зв'язки з компонентами «Емоційно-

регресійної» моделі, тобто вони проявляються як антагоністи. Крім цього, параметри даної моделі мають численні зв'язки з параметрами комунікаційного блоку, а також зв'язки з критерієм професіоналізація – самоактуалізація. Базовим її механізмом є механізм сублимації.

Реалізація даної моделі в стресових ситуаціях відбувається таким чином. Механізм витіснення, здійснює захист Я переважно від внутрішніх конфліктів, сприяє «забуттю» несприятливих мотивів поведінки, і навіть всіх фактів та обставин, асоціативно пов'язаних із нею. При цьому енергія, пов'язана з цим епізодом, зберігає свою присутність у несвідомому, і на її стримування потрібна велика кількість сил. В результаті участі механізму сублимації негативна енергія знаходить вихід у реалізації соціально схвалюваних дій, завдяки чому йдуть неприємні переживання, відновлюється позитивний образ себе та досягається психологічний добробут. Також механізм сублимації сприяє творчому самовираженню. Враховуючи численні зв'язки механізму сублимації з параметрами комунікаційного блоку, можна припустити, що робота даної моделі сприяє реалізації поліваріативних стратегій у процесі комунікації фахівця-психолога. Механізм компенсації виявляється у поведінці як орієнтація перебування і виправлення своїх недоліків, орієнтація на методичну роботу, подолання труднощів, прагнення оригінальності. З огляду на зв'язок механізму компенсації з параметром екстраверсія можна прогнозувати прояв компенсації, в тому числі і за рахунок підвищення активності, домінування, товаришкості. Ця модель сприяє конструктивному проходженню кризи професійної кар'єри, так як сприяє збереженню позитивної "Я - концепції", а також створює передумови для творчої реалізації фахівця-психолога.

Порівнюючи представлені моделі захисної поведінки «Емоційно-регресійну», «Раціональну» і «Комунікаційну», можна сказати, що найбільший адаптаційний ефект забезпечується «Раціональною» моделлю, так як вона містить найбільше параметрів регуляційного блоку, забезпечуючи цим поліваріантність захисної поведінки. Особливістю регуляційного блоку психологів на етапі вторинної професіоналізації є те, що всі моделі захисної поведінки пов'язані з критеріями професіоналізації, що свідчить про

ефективність їх регуляційного ефекту та актуальність у професійній діяльності.

Отож, на основі аналізу моделей захисної поведінки, характерної для етапу вторинної професіоналізації, були виявлені стратегії захисту, які сприяють як конструктивному проходженню кризи професійної кар'єри, так і зниженню професійного вигорання. «Комунікаційна» і «Раціональна» моделі створюють основу конструктивного подолання кризи професійної кар'єри, так як сприяє збереженню позитивної "Я-концепції", а також створюють передумови для творчої реалізації, що є необхідним для переходу на нову стадію - стадію майстерності.

Висновки за розділом 3.

Відповідно до завдань емпіричної частини кваліфікаційного дослідження, метою якої став аналіз отриманих даних за наступною схемою: - послідовний опис блоків ПВЯ фахівців-психологів кожному етапі професіоналізації з акцентом на регуляційної функції системи психологічного захисту; - опис характерних для кожного етапу моделей захисної поведінки; - опис динамічних перетворень системи психологічного захисту у процесі професіоналізації фахівців-психологів було отримано наступні результати.

1. Характеристика етапу професійної адаптації психолога освітнього закладу: когнітивний блок пов'язаний лише з регуляційною системою ПВЯ. Ціннісно-мотиваційний блок пов'язаний з комунікативним та регуляційним блоками системи. Найбільш організованим є комунікаційний блок. Параметри регуляційного блоку пов'язані з усіма блоками системи ПВЯ, що свідчить про його провідну, структуроутворюючу роль у ній на даному етапі професійного розвитку. Захисна поведінка представлена чотирма моделями: «Емоційною», «Ізоляційною», «Креативною» та «Проекційною». Серед цих моделей найбільший пристосувальний, адаптаційний ефект з можливістю реалізації поліваріативної поведінки має «Емоційна» модель, що включає всі елементи регуляційного блоку.

2. Характеристика етапу первинної професіоналізації психолога освітнього закладу: основна роль у забезпеченні успішної професіоналізації

належить регуляційному та ціннісно-мотиваційному блоку ПВЯ. Провідними параметрами регулювання на рівні ціннісно-мотиваційного блоку виступають механізм сублімації та копінг «вирішення задачі». Зазначено підвищення організованості комунікативного блоку ПВЯ. Аналіз регуляційного блоку виявив значущість його у функціонуванні всіх інших блоків. Базовими механізмами регуляційного блоку є механізми найвищого рівня організації – сублімація та формування реакції. Виявлено три моделі захисної поведінки: «Реакційна», «Регресійна», «Компенсаційна». Найбільшу поліваріативність поведінки у ситуації стресу забезпечує «регресійна» модель.

3. Характеристика етапу вторинної професіоналізації психолога освітнього закладу: виявлено автономну роботу параметрів когнітивного блоку, прояви професійного вигорання на рівні когнітивного та ціннісно-мотиваційного блоків, формування когнітивно детермінованого стилю комунікації професіоналів. На рівні регуляційного блоку є три моделі захисної поведінки: «Емоційно-регресійна», «Раціональна», «Комунікаційна». Усі моделі захисної поведінки пов'язані з критеріями професіоналізації, що свідчить про ефективність їх регуляційного ефекту та актуальність у професійній діяльності. Аналіз зв'язків параметрів блоків ПВЯ та критеріїв професіоналізації свідчить про те, що на даному етапі існує сформована система ПВК, у якій всі параметри блоків пов'язані між собою та з критерієм професійної зрілості.

4. Динамічні характеристики ПВЯ та системи психологічного захисту психолога освітнього закладу На рівні когнітивного блоку ПВЯ відбувається збільшення креативності та потреби в отриманні нових знань після 5 та 10 років відповідно. Основним захисним механізмом когнітивного блоку є «Сублімація». Ціннісно-мотиваційний блок меншою мірою схильний до змін у процесі професійного розвитку. На рівні блоку виявлено закономірність: у міру збільшення особистісної зрілості педагогів-психологів знижуються емотивні прояви по відношенню до учнів, батьків, колег, що виражаються в теплоті, розумінні, довірливості тощо, емоційна підтримка перетворюється на раціональний аналіз. На рівні комунікаційного блоку найбільші зміни відбуваються після 10 років професійної діяльності. Ці зміни

стосуються зниження виразності гнучкості у спілкуванні, експресивності, екстравертованості. Особливо відрізняється система комунікації на етапі майстерності – їй властива природність, спонтанність, активна рефлексивних процесів. На рівні регуляційного блоку ПВЯ у процесі професіоналізації психолога освітнього закладу виявлено: перевагу зрілих механізмів захисту (сублімація, компенсація, раціоналізація), двох стратегій подолання стресу – проблемно-орієнтованого копінгу та копінгу, зорієнтованого на уникнення, високі показники самоконтролю, блоку, збільшення їхньої організованості, що відповідає загальним закономірностям розвитку ПВЯ.

ВИСНОВОК

1. Аналіз основних напрямів та сучасного стану психології професійного розвитку показав недостатню емпіричну розробленість значення психологічного захисту у процесі професіоналізації психолога освітнього закладу.

2. Отримані дані дають змогу доповнити уявлення про професійно важливі особливості фахівців-психологів, а також про функціональну спрямованість і специфіку прояву їхньої системи психологічного захисту на різних етапах професіоналізації.

3. Модель ПВЯ фахівця-психолога, що включає когнітивний, ціннісно - мотиваційний, комунікативний та регуляційний блоки була емпірично обґрунтована в процесі проведення експериментального дослідження. Встановлено зв'язки кожного блоку з умовами професіоналізації. На рівні структури ПВЯ загалом і на рівні кожного блоку, зокрема, виявлено провідна тенденція розвитку ПВЯ – значне зростання ступеня інтегрованості.

4. Система психологічного захисту бере участь у регуляції структури ПВЯ та професійної діяльності фахівця-психолога в процесі професіоналізації. Встановлено, що параметри регуляційного блоку є базовими характеристиками професійно важливих якостей на всіх етапах професіоналізації.

6. Загальна динаміка розвитку системи психологічного захисту у

структурі ПВЯ фахівця-психолога характеризується вираженою нерівномірністю різних етапах професіоналізації. Так, різким зниженням показників на етапі вторинної соціалізації відрізняються механізми сублімації, зміщення, копінг-стратегії емоції та вирішення завдання. Різким збільшенням показників на етапі первинної адаптації відрізняються копінг-стратегії: уникнення, відволікання, соціальне відволікання.

7. Динаміці розвитку системи психологічного захисту у структурі ПВЯ фахівця-психолога освітнього закладу властива гетерохронність. Так, у процесі професійного розвитку, насамперед, стабілізуються значення захисних механізмів і копінг-стратегій, що меншою мірою використовуються педагогами-психологами (наприклад, усунення, регресія, копінг «Уникнення»). Виразність захисних механізмів і копінг-стратегій, які відіграють активну роль регуляції професійної діяльності психологів (наприклад, раціоналізація, сублімація, копінг «Розв'язання завдання»), схильна до змін на пізніших етапах професійного розвитку.

8. Структурна організація системи психологічного захисту особистості та ступінь її організованості в структурі ПВЯ у психологів на різних етапах професійного розвитку різняться. Це свідчить про внутрішні перебудови в організації симптомокомплексу психологічного захисту, які виявляються в тому, що зі збільшенням професійного стажу зростає загальна кількість взаємозв'язків між параметрами психологічного захисту та параметрами когнітивного, комунікаційного та ціннісно-мотиваційного блоків ПВЯ.

9. Психологічний захист фахівця-психолога пов'язані з успішністю професіоналізації, що підтверджується наявністю зв'язків регуляційного блоку ПВЯ з умовами професіоналізації. За результатами дослідження психологічний захист є одним з основних факторів, що впливає на формування професійної ідентичності та професійної зрілості фахівця-психолога.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белей М.Д. Фахові орієнтири майбутніх психологів у контексті їх «професійного Я». Професійна кар'єра педагога: динаміка, основні проблеми, шляхи їх вирішення: Матеріали науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, 2007. С. 38 – 45.

2. Белякова С. М. Практична діяльність психолога в закладах освіти. Навчально-методичний посібник. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич, 2014. 112 с.
3. Бех І. Д. Категорія становлення в контексті розвитку «образу Я» особистості. *Педагогіка і психологія*. 1992. № 3. С. 9 – 21.
4. Бондар В.І. Сучасні проблеми професійної підготовки практикуючого психолога. *Професійна підготовка практичного психолога: теорія і практика*. Випуск 1. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. 2011. С.3-14.
5. Бондаренко З. П. Деякі аспекти професійної підготовки студентів в умовах ВНЗ: URL: <http://virtkafedra.ucoz.ua>
6. Дем'яненко Б.Т. Механізми психологічного захисту та копінг-стратегії в теорії і практиці корекційної та психотерапевтичної допомоги. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. №19 корекційна педагогіка та спеціальна психологія / Зб. наукових праць. К.; НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. №24. С. 24.
7. Єрко А.І., Тимошук А.В. Особистісно-професійне становлення фахівців в умовах вищого навчального закладу. *Молодий вчений*. № 12.1 (52.1) 2017.с. 64 – 67
8. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. К.: ДП "Інформ.-аналіт. агенство", 2012. 200 с.
9. Коломінський Н.Л. Методологічні засади професійної підготовки психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. К., 2003. № 4. С.12–14.
10. Коняєва А., Лисенко В., Титова Т, Фурман А. Етичний кодекс Товариства психологів України. К.-Донецьк: Ровесник, 1993. 8 с.
11. Кремень В. Г. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України. К.: Юрінком Інтер. 2018. 464 с.
12. Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень. К.: Кондор, 2008.190 с.
13. М'ясоїд П. Наука і практика у роботі психолога. *Психологія і суспільство*. 2004. № 3. С. 5 –74.
14. Максименко О. Г. Дослідження механізмів психологічного захисту

особистості в залежності від рівня диференціації психіки. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. № 5. С. 45–50.

15. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості: монографія. К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

16. Мачушник О. Л. Інтерес до професії як чинник пізнавальної активності майбутніх психологів. *Наука і освіта*. 2014. № 5 СХХІІ. С.248-254.

17. Михальська Ю.А., Ренке С.О. Особливості механізмів психологічного захисту особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 30. С. 417–427.

18. Мова Л.В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 /Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2003. 20с.

19. Моделювання психолого-педагогічного супроводу освітнього процесу: від теорії до практики / Автори-уклад. О.О. Заріцький, Є.В. Афоніна, Н.В. Міщенко. Слов'янськ: Витоки, 2018. 158 с.

20. Матвєєва М.П. Організація роботи шкільного психолога. К., 2001. 198 с.

21. Наказ МОН № 127 від 03.05.99 «Про затвердження Положення про психологічну службу системи освіти України» з доповненнями (відповідно до Наказу МОН від 07.06.2001 р. № 439).

22. Навчально-тематичний план, програма та методичні рекомендації до курсу «Психологічна служба» / Упоряд. канд. психол. наук Булатевич Н.М. К.: Видавництво «ГеоПринт», 2006. 49 с. (23 с.).

23.«Нова українська школа». Л. Гриневич, О. Елькін, С. Калашнікова та ін. МОН. 2016. URL: <http://mon.gov.ua>

24. Нове положення про психологічну службу системи освіти України. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 2. С. 35-38.

25. Олєфір В. О. Взаємозв'язок життєстійкості, копінг – стратегій та психологічного благополуччя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Психологія. 2011. № 981, вип. 47. С. 168–172.

26. Панок В.Г. Психологічна служба: [навч. посібн.]. Кам'янець-Подільський: Рута, 2012. 488 с.
27. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 6/7. С. 3-6.
28. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Професійне становлення особистості студента як майбутнього фахівця з вищою освітою. URL: <https://www.psyh.kiev.ua>
29. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
30. Рибалка В. В. Наукові визначення особистості та персонологічне мислення психолога і педагога. *Психологія і особистість*. 2013. № 1. С. 131-162.
31. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття. К.: Либідь, 1998. 992 с.
32. Романова Н.Ф. Психологічні служби системи освіти в Україні: перспектива та особливості розвитку. «*Соціальна робота в Україні: теорія і практика*», № 3, 2008. С. 94-102.
33. Санникова О.П. Психологические защиты: проблема индивидуальных различий. *Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку : матеріали VI Костюківських читань (м. Київ, 28–29 січня 2003 р.)*. Київ, 2003. С. 17–24.
34. Сергєєнкова О.П. Загальна психологія. Психологічний захист, його призначення та види. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/77439-psihologchniy-zahist-yogopriznachennya-ta-vidi.html>.
35. Сівак С. Історико-еволюційне порівняння моделей організації соціально-психологічної роботи. *Психологія і суспільство*. 2002. №3–4. С. 242–262.
36. Степаненко Л.В. Особливості взаємозв'язку механізмів психологічного захисту особистості з емоційними характеристиками. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 124–129.
37. Суботіна Л. Ю. Психологія захисної поведінки: монографія. Х.: "Гуманітарний центр", 2013. 300 с.

38. Фурман А., Надвинична Т. Психологічна служба університету: від моделі до технології. *Психологія і суспільство*. 2013. №2. С. 80 –104.
39. Фурман А.В., Живоглядюв Ю. Психологічна служба в школі: завдання, проблеми, перспективи. *Радянська школа*. 1987. №5. С. 37– 40.
- 40.Цільмак О.М. Класифікація професійно важливих якостей психолога-консультанта. *Юридична психологія*. 2020. № 2. С. 43-54.
- 41.Bolger N. Coping a prospective study. *J. of Person. Soc. Psychol.* 1990. Vol. 59. № 3. P. 525-537.
- 42.Gelso C. J. *Counseling Psychology*. NY: Holt, Rinehart i Winston, 1992. 230 p.
- 43.Kets de Vries, MFR *The Neurotic Organization*, Harper Business. NY, 1984. 323 pp.
- 44.Lazarus R.S. Emotions and interpersonal relationships: toward a person-centered conceptualization of emotions and coping. *Journal of Personality*. 2006. Vol. 74 № 1. P. 9-43.
- 45.Plancherel B. Coping strategies in early and mid-adolescence: Differences according to age and gender in community sample. *Europ.* 1998. Vol. 3. № 3. P. 192-201.
- 46.Plutchik R. Ego defenses and emotions. Izard C. *Emotion in personality and psychopathology*. NY: Plenum Press, 1979. P. 229-257.
- 47.Relationships students coping strategies, implicit theories of ability, i perceived control. *Brit. J. of Educat. Psychol.* 2009. Vol. 79. № 3. P. 515 - 528.
- 48.Ruiselova Z. Coping style i anxiety implicit theory of intelligence. *Studia Psychologica*. 2005. Vol. 47. № 4. P. 301-307.
- 49.Stone A. A. A comparison of coping assessed by ecological momentary assessment and retrospective recall. *J. of Person. та Soc. Psychol.* 1998. Vol. 74. № 6 (Jun.). P. 1670-1680.
- 50.Tennen H. Personality and daily experience. *J. Pers.* 1991. Vol. 59. P. 313-337.
- 51.Terry D.J. Coping resources and situational appraisals as predictors of social context of coping. *Ed. by J. Eckenrode*. NY, 1991.
- 52.Vaillant G. Adaptive mental mechanisms. *American Psychologist*. 2000. Vol.

55. № 1. P. 89-98.

53. Vitaliano P. P. Coping profiles associated with psychiatric, physical health, work and family problems. *Health Psychol.* 1990. Vol. 9. № 3. P. 348-376.

54. Wethington, E. Situations and processes coping. Ed. by J. Eckenrode. NY, 1991. P. 13-29.

55. Compas B., Connor-Smith J., Saltzman H., Thomsen A., Wadsworth M. Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. *Psychological Bulletin*, 2001. Vol. 127. N 1. P. 87–127.

56. Cramer P. Defense mechanisms and Coping strategies: What's the difference? *American Psychologist*, 2000. June. P. 638–646.

57. Greenglass E. Work stress, coping and social support: Implications for women's occupational well-being. *Gender work stress and health* / Ed. by D. L. Nelson, R. J. Burke. Washington, DC: American Psychological Association, 2002. P. 85–96.

58. Pargament K., Koenig H., Perez L. The many methods of religious coping: Development and initial validation of the RCOPE. *Journal of Clinical Psychology*, 2000, Vol. 56, No. 4. P. 519–543.

59. Rodrigue J., Jackson S., Perri M. Medical coping models questionnaire: Factor structure for adult transplant candidates. *International Journal of Behavioral Medicine*, 2000. Vol. 7 (2). P. 89–111.

60. Roesch S., Weiner B. A meta-analytic review of coping with illness: Do causal attributions matter? *Journal of Psychosomatic Research*, 2001. Vol. 50. P. 205–219.

